

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELMLƏR AKADEMİYASI
A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

SAHİBƏ BUDAQOVA

**NAXÇIVAN DİYARININ TARİXİ
COĞRAFİYASI**

(XVIII əsrin ikinci yarısı — XIX əsrin
birinci qərinəsi)

Bakı – Elm - 1995

Elmi redaktor professor
F. M. ƏLİYEV

Nəşriyyat redaktoru
Əminə Novruzova

Budaqova Sahibə. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı—XIX əsrin I qərinəsi). — Bakı: Elm, 1995. — s. 96.

Təqdim edilən kitabda Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişməsinə təsir edən siyasi hadisələr açıqlanır, Naxçıvan xanlığının təşəkkülü tarixidən söhbət aparılır. Diyarın əhalisinin, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın vəziyyəti tarixi coğrafiya baxımından təhlil edilir. Sənətkarlığın həlledici əhəmiyyəti, şəhərlərin inkişaf tarixi izlənilir. Əhalinin sosial və milli tərkibində siyasi baxımdan baş verən dəyişikliklər nəzərə çatdırılır.

ISBN 5—8066—0655—4

B 0502000003-407 Sifarişlə
655(07)-95

© «Elm» nəşriyyatı, 1995

MÜNDƏRİCAT

Giriş	s. 4
I fəsil	
NAXÇIVAN DİYARI ƏRAZİSİNİN DƏYİŞ-MƏSİNƏ SİYASİ HADİSƏLƏRİN TƏSİRİ.....	s. 10
II fəsil	
ƏHALİNİN, KƏND TƏSƏRRÜFATININ SƏNƏTKARLIĞIN TARİXİ COĞRAFİYASI.....	s. 16
a) Əhalinin tərkibi və məşğuliyyəti.....	s. 16
b) Kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi.....	s. 20
v) Maldarlığın tarixi coğrafiyası.....	s. 24
q) Sənətkarlığın tarixi coğrafiyası.....	s. 25
III fəsil	
NAXÇIVAN DİYARI ŞƏHƏRLƏRİNİN TARİXİ COĞRAFİYASI.....	s. 28
Nəticə	s. 41
İstefada olunmuş ədəbiyyat	s. 44

GİRİŞ

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan tarixi coğrafiya problemləri. müasir şəraitdə tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. hələ keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Qafqazın tarixi coğrafiyasına dair rus¹, gürcü² və erməni³ tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsəri meydana gəlmiş halda, Azərbaycanda tarix elminin bu mühüm sahəsinə diqqət verilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni və gürcü tədqiqatçıları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini, tarixi həqiqəti saxtalaşdırmaqla, özlərinin torpaqları kimi qələmə verməyə çalışmışlar, Bu sahədə erməni tarixçiləri xüsusilə böyük canfəşanlıq göstərərək daha «irəli» getmiş və Qafqaz bölgəsinin siyasi xəritəsini təhrif edərək tarixi həqiqətlərə uyğun gəlməyən bir sıra əsərlər yazmış, uydurma xəritələr çəkmiş və bütün keçmiş SSRİ-yə yaymışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı bölgələr şəklində tarixi coğrafiyasının tədqiqi müasir dövrdə mühüm aktualıq kəsb edir.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının ayrıca tədqiqat obyektini seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycan xalqının tarixində özünəməxsus mövqeyi olan bu diyar istər inzibati-ərazi, istərsə də əhalinin [3-4] məşğuliyyəti, milli və sosial tərkibi, təsərrüfat həyatı və s. baxımından əsrlər boyu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin dinamikasını izləmək üçün isə, hər şeydən əvvəl, bu dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu isə müəyyən dövr ərzində coğrafi şəraitlə tarixi proseslərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almağı tələb edir.

Müasir dövrdə Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinin aktual səslənməsi bir də ondan irəli gəlir ki, hazırda tarixən Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni ekstremistləri erməni ideoloqlarının, tarixçilərinin və yazıçıların⁴ üzdənirəq «əsərlərinə» istinad edərək Naxçıvan diyarının da uydurduqları «Böyük Ermənistan» mənsub olduğunu sübut etməyə çalışır, Azərbaycanın bu qədim torpağını da mənimsəmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixi coğrafiyasını müəyyən vaxt kəsiyi ərzində bütövlükdə tədqiq etmək daha səmərəli olardı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ərazisi əksər hallarda bütöv deyil, ayrı-ayrı bölgələr şəklində bu və ya digər dövlətin tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da ölkənin tarixi coğrafiyasının bütövlükdə tam mənzərəsini yaratmaqda xeyli çətinliklər törədir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bütün ərazisini özündə əks etdirən istər yerli, istərsə də xarici mənbələr demək olar ki, yox dərəcəsidir. Buna görə də Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını əvvəlcə ayrı-ayrı bölgələr üzrə öyrənmək və yalnız bundan sonra bütün ölkəni əhatə edən əsər yaratmaq, fikrimizcə, daha məqsədə uyğun olardı. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsi də məhz bu deyilənlərlə bağlıdır.

Naxçıvan diyarı XVI əsrdən XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olsa da, ayrılıqda inzibati-ərazi vahidi kimi əvvəlcə Təbriz bəylərbəyliyi, XVII əsrin sonundan isə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi bir hissəsini təşkil etmişdir. Lakin bu müddət ərzində Naxçıvan iki dəfə [4-5] Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altına düşmüş və inzibati-ərazi baxımından müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Nadir şahın qısa müddətli hökuməti dövründə (1736—1747-ci illər) ləğv olunan bəylərbəyliklərin əvəzinə yeni yaradılmış Azərbaycan vilayətinin tərkibinə daxil edilən Naxçıvan diyarı XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlığa çevrilmişdir. Bu dövrdə hərbi və iqtisadi baxımdan Azərbaycanın digər xanlıqlarından nisbətən zəif olan Naxçıvan xanlığı yenidən bəzi ərazi itkilərinə məruz qalmış və xarici sərhədləri dəyişmişdir. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində yenidən İran tərəfindən istila edilən bu diyarın xarici sərhədlərində ciddi bir dəyişiklik baş verməsə də, daxili inzibati bölgü baxımından burada bəzi yeniliklər gözə çarpır.

Məlumdur ki, tarix elminin bir qolu olan tarixi coğrafiya yalnız müəyyən inzibati-ərazi vahidlərində baş verən dəyişiklikləri deyil, həm də həmin bölgədə əhalinin, təsərrüfatın, şəhərlərin, ticarətin, sənətkarlığın, kənd təsərrüfatının problemlərini təbii-coğrafi şərait və insan fəaliyyətinin göstərilən sahələrinə siyasi

¹ А. П. Новосельцев. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период. – В сб. Кавказ и Византия. Е. 1.- Ереван, 1979

² Д. Л. Мусхелишвили. Из исторической географии восточной Грузии. - Тбилиси, 1982.

³ С. Т. Еремян. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. – В кн. Очерки истории СССР (III-IX вв.),- М.,1958;Yenədə onun. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.)- выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- ВПН Арм. ССР, 1968, №5; Т. Х. Акопян. Очерки по исторической географии Армении.- Ереван, 1960; А. Айвазян. Историко-архитектурные памятники. Нахичевани.- Ереван, 1983 və b.

⁴ Bu baxımdan Suren Ayvazyanın «Erməni taleyi» adlı «tarixi» romanını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu kitab Moskva-da iki dəfə böyük" tirajla nəşr olunmuşdur. həmin əsərdə S. A. Ayvazyan Naxçıvanın erməni torpağı olduğunu həy?"ızça-sına «subut» etməyə çalışır.

hadisələrin təsiri baxımından tədqiq edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi həyatın demək olar ki, bütün sahələri tarixi coğrafiya baxımından tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə apardığı bir dövrdə onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, böyük elmi əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın tarixi coğrafiya baxımından öyrənilməsi uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Yalnız son illərdə bu sahədə müəyyən addımlar atılmağa başlanılmış, ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri işıq üzü görmüşdür. İlk təşəbbüs kimi, şübhəsiz ki, tarix e. d. F. D. Məmmədovanın Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinə və tarixi coğrafiyasına həsr etdiyi monoqrafiyanı⁵ qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərinin tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş məqalələr məcmuə- [5-6] si⁶ Azərbaycan tarixşünaslığında bu sahədə atılmış uğurlu addımdır. Göstərilən əsərdə müxtəlif dilli mənbələr əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ayrı-ayrı dövlətlərin, siyasi-inzibati vahidlərin, etnik proseslərin tarixi coğrafiyasını yaratmağa səy göstərilmişdir. Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını bölgələr üzrə öyrənməkdə ilk addım atan T. F. Əliyev dissertasiyasını Şirvanın tarixi coğrafiyasına həsr etmişdir⁷.

Göründüyü kimi, Azərbaycan tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş tədqiqat işləri həddən artıq azdır: Şirvan istisna olunmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən Naxçıvan diyarı da indiyədək tarixi coğrafiya baxımından müstəqil tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının tədqiqi tarixşünaslığımızda bu sahədə mövcud olan boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmağa kömək edə bilər, Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi, hər şeydən əvvəl, bu bölgədə ərazinin dəyişməsinə siyasi hadisələrin təsirini, ilk növbədə İranın, Osmanlı Türkiyəsinin və çar Rusiyasının işğalları zamanı buranın inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikləri, yeni inzibati-ərazi vahidlərinin yaranmasını, diyarın əhalisinin sayında, sosial və milli tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri, iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə, ilk növbədə kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa təbii-coğrafi amillərin təsirini, bölgədə mövcud olan şəhərlərin tarixi coğrafiyasını öyrənməyi tələb edir.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasını tədqiq edən çox böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, diyarın tarixi coğrafiyasını özündə əks etdirən istər yerli, istərsə də xarici mənbələrin, demək olar ki, həddən ziyadə azlığı və pərakəndəliyi ilə bağlıdır. Buna görə də əsər yazılarkən istifadə edilən mənbə xarakterli materiallar damla-damla topla [6-7] naraq ümumiləşdirilmiş və elmi-məntiqi süzgecdən keçirilmişdir.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasına dair az-çox məlumatları özündə əks etdirən mənbələrin bir qismini arxiv sənədləri, digər qismini isə çap olunmuş mənbələr təşkil edir. Arxiv sənədləri içərisində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş kameral təsvirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Materialların məzmunundan aydın olur ki, çar Rusiyası Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimlənməsini başa çatdırmaq üçün onun ayrı-ayrı bölgələrinin sərvətləri, əhalinin milli və sosial tərkibi, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, şəhərlərin vəziyyəti haqqında müfəssəl məlumat toplamağa çalışmışdır.

1831 — 1832-ci illərdə tərtib olunmuş kameral təsvirlər⁸ sosial-iqtisadi və tarixi-coğrafi xarakterli materiallarla zəngindir. Məhz bu materiallar əsasında biz Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsü, xarici sərhədləri, əhalisi, onun milli və sosial tərkibi haqqında müəyyən qədər məlumat əldə edə bilmişik. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə tərtib edilmiş kameral təsvirində burada 873 evin olduğunu və 1330 ailədə 5470 adamın yaşadığı göstərilir⁹. Naxçıvan şəhərində əhalinin milli tərkibi də dəqiq rəqəmlərlə verilir. Belə ki, həmin məlumatlardan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində yaşayan 1330 ailədən cəmi 420-si erməni ailəsi idi ki, bunun da 265-i yalnız ikinci Rusiya—İran müharibəsindən sonra oraya köçürülmüşdür¹⁰. Bu rəqəmlər erməni ideoloqlarının Naxçıvan haqqındakı fikirlərinin nə qədər cəfəng olduğunu bir daha təsdiq edir.

⁵ Ф. Д. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской. Албании.- Баку; Элм 1986

⁶ Историческая география Азербайджана.- Баку: Элм, 1987.

⁷ Т. Ф. Алиев. Историческая география Ширвана XVII-XVIII вв. (по русскоязычным источникам) – Автореферат дисс. Канд. Ист. Наук. Баку, 1992.

⁸ Azərbaycan MDTA, f. 24, siy. I, iş 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 372.

⁹ Yənə orada, f. 24, siy. I, iş 353, v. 8-9.

¹⁰ Yənə orada

Əsərin yazılmasında öyrəndiyimiz dövrə qədər Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasına aid Türkiyə arxivlərinin materiallarından da istifadə edilmişdir.¹¹ «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» və «Nax-[7-8] çıvan sancağının müfəssəl dəftəri» adlanan bu sənədlər Azərbaycan ərazisinin Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edildiyi dövrlərdə türk məmurları tərəfindən tərtib edilmişdir. İstifadə etdiyimiz «dəftərlərdən» biri 1727-ci ilə aiddir. İşğal etdiyi ərazilərdən yüksək gəlir götürmək məqsədini güdən Osmanlı dövləti ilk növbədə bu gəlirin mənbələrini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar olaraq Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsü, əhalisi, onun sosial tərkibi və məşğuliyəti, şəhərləri haqqında məlumat toplanmışdır. Məhz bu dəftərlərin köməyi ilə biz xanlıqlar dövrünə qədər Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə, əhalinin say və sosial tərkibində, eləcə də milli tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri izləyə bilirik. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası haqqında qiymətli məlumat XVIII əsrin birinci rübündə (1725) yazılmış «Təzkirət əl-mülük» əsərində öz əksini tapır¹². Anonim müəllif tərəfindən yazılmış «Təzkirət əl-mülük» yeganə mənbədir ki, biz burada Səfəvilər dövlətinə daxil olan digər ərazilər kimi, Naxçıvan diyarı, ilk növbədə onun inzibati-ərazi bölgüsü, inzibati-idarə sistemi, kənd təsərrüfatının vəziyyəti, sənətkarlıq haqqında az-çox dürüst məlumatlara rast gəlirik, «Təzkirət əl-mülük» həm də ona görə qiymətli mənbə hesab edilir ki, məhz onun köməyi ilə Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə istər XVIII əsrin birinci rübünədək, istərsə də ondan sonrakı dövrdə baş vermiş dəyişiklikləri izləyə bilirik.

XVIII əsrin ikinci yarısına aid yerli faktiki materiallara gəldikdə, cəsarətlə demək olar ki, belə tipli sənədlər yox dərəcəsinədir. Məsələn burasındadır ki, XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Türkmənçay (1828) müqaviləsinə qədərki dövrdə Naxçıvan xanlığında gedən feodal ara müharibələri və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə, birinci (1804—1813) və ikinci (1826—1828) Rusiya-İran müharibələri dövründə Naxçıvan xanlığı ərazisinin müharibələr meydanına çevrilməsi faktları Naxçıvan xan-[8-9] lığının həm siyasi və həm də təsərrüfat həyatına zərbə endirmişdi. Bu müharibələr Naxçıvan xanlığında məhsuldar qüvvələrin zəifləməsinə, maddi mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən yazılı mənbələrin məhv olunmasına gətirib çıxarmışdı. Belə bir vəziyyət Naxçıvan xanlığına aid olan bir çox faktların üzə çıxarılmasına çətinlik törədir. 1936-cı ildə Tbilisi şəhərində nəşr olunmuş «XVII — XIX əsrlərdə Naxçıvan əlyazmaları sənədləri»¹³ mübaligəsiz demək olar ki, Naxçıvan xanlığına aid olan yeganə «yerli» materiallardır. həmin külliyyata dair sənədlər əsasən torpaq mülkiyyətinə aid olsa da, xanlıqlar dövründə Naxçıvanda mövcud olan feodal münasibətləri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün tədqiqatçılara xeyli kömək edə bilər.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının bir çox problemləri Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və ondan bir qədər sonrakı dövrdə rus müəllifləri tərəfindən qələmə alınmış ilk mənbə xarakteri daşıyan əsərlərdə əks olunmuşdur. Bu əsərlər içərisində 1833-cü ildə V. Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş «Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri» kitabı¹⁴ tədqiqatımız üçün daha faydalı olmuşdur. Əsərdə öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan diyarının fiziki coğrafiyası, iqlimi, ərazisi, inzibati-ərazi bölgüsü, şəhərləri və şəhər həyatı, sənətkarlıq, ticarət, əkinçilik, maldarlıq, əhalinin sayı, etnik və sosial tərkibi və s. sahələrlə bağlı olan məsələlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

Belə əsərlərdən biri də İ. Şopenin yazmış olduğu «Rusiyaya birləşdirmə dövründə erməni vilayətinin vəziyyətinin tarixi abidəsi»dir¹⁵. Müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi, o, bu əsəri qraf Paskeviçin tapşırığı ilə 1829-cu ilin aprelindən yazmağa başlamış və 1832-ci ilin mayında tamamlamışdır. İ. Şopenin əsərinin adında yalnız «Erməni vilayətinin» adının çəkilməsinə baxmayaraq, əslində o, Rusiya işğalları [9-10] dövründə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının təsvirinə həsr olunmuşdur. Əsərin adının belə adlanması da təsadüfi deyildir. Belə ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan bir qədər keçdikdən sonra martın 21-də rus çarı I Nikolayın xüsusi formanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edilərək onların yerində «Erməni vilayəti» adlı süni

¹¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri.— İstanbul. Başbakanlıq arxivi. iş 699; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. — İstanbul. Başbakanlıq arxivi, şp 903. Yeri gəlmişkən, həmin materialları tapıb üzə çıxarmış və böyük lütfkarlıqla bizim istifadəmizə vermiş Azərbaycan Respublikası EA Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun əməkdaşı, t. e. n. h. Məmmədova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

¹² Tadnkirat al-muluk. A manuol of-Safavid and ad n inistration (circa 1137/1725).Persian text in facsimile. Translated and explained by V. Minorsky. — London. 1943 (bundan sonra; Təzkirət əl-mülük). Əsərin Azərbaycan Dilinə tərcüməsi Respublika EA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivində hifz olunur.

¹³ Нахчиванские рукописные документы XVII-XIX вв.- Передняя Азия в документах (Серия памяти Ю. Н. Марра), кН. 1, Тбилиси, 1936.

¹⁴ Статическое описание Нахичеванской провинции, составленное В. Г. — СПб, 1933(bundan sonra: NƏST).

¹⁵ И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи — СПб.,1852.

inzibati-ərazi vahidi yaradılmışdı¹⁶. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, İ. Şopenin əsəri rus işğalları dövründə meydana gəlmiş digər əsərlərdən faktiki materialların zənginliyi ilə xeyli fərqlənir.

XVIII əsrin ikinci yarısı — XIX əsrin əvvəllərinə dair sırf arxiv sənədləri də azlıq təşkil edir. Belə sənədləri az-çox Rusiyanın arxivlərində müşahidə etmək mümkündür. Bu da təsadüfi deyil. Bütün XVIII əsr boyu Rusiya dövləti Cənubi Qafqazı mənimsəmək məqsədi ilə bu diyarı öyrənməyə səy göstərmiş və buraya göndərdiyi diplomatlara, hərbi xadimlərə, məmurlara, hətta tacirlərə xüsusi tapşırıqlar vermişdir. Onların yazılı surətdə mərkəzə verdikləri məlumatlar hazırda Rusiyanın bir sıra arxivlərində saxlanılmaqdadır.

Həmin arxiv sənədlərindən birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə rus zabitlərinin Sankt-Peterburqa göndərdikləri məktubları, Qafqazda olan rus ordusunun qərargahının sənədləri, Naxçıvanın hakim feodallarından, xüsusilə Kəlb Əli xanın, Cəfər Qulu xanın rus dilinə tərcümə olunmuş məktubları, habelə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin Naxçıvan xanlığına olan münasibətinə dair Rusiyanın dövlət xadimlərinə yazdığı məktubları və s. göstərmək olar.

Tədqiq etdiyimiz mövzu üçün Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin yanında olmuş (1783) rus ordusunun polkovniki S. D. Burkaşevin mərkəzə göndərdiyi raportlarında xüsusilə zəngin faktlar vardır ki, onlar da Rusiyanın əsas etibarilə Mərkəzi dövlət hərbi tarixi arxivində hifz olunur. Arxiv sənədləri arasında II Yekaterinanın, Q. A. Potyomkinin, D. P. Sisianovun və başqalarının fərman, raport və məktublarında da maraqlı məlumatlar vardır. [10-11] Məlum olduğu kimi, 1816-cı ildə rus generalı A. J. Yermolovun başçılığı altında Rusiya imperiya-sının nümayəndəliyi İrana göndərilmişdi. Həmin diplomatik missiya və A. Y. Yermolovun apardığı danışıqlar haqqında tarixi ədəbiyyatda geniş məlumatın olmasına baxmayaraq, nədənsə A. Y. Yermolovun Naxçıvanda olması və Kəlb Əli xanla danışıqları bu günə kimi Azərbaycan tarixşünaslığında öz əksini tapmamışdır. Halbuki Yermolovun «jurnalında» və onu müşayiət edənlərin yol qeydlərində Yermolovun Kəlb Əli xanla görüşü haqqında maraqlı məlumat verilir. Xüsusilə bu mövzunun tədqiqatı ilə əlaqədar Kəlb Əli xanın rus generalı ilə söhbəti böyük maraq doğurur: birinci, ona görə ki, Kəlb Əli xanın sözlərindən aydın olur ki, hüquqi cəhətdən İrandan asılı olsa da, qəlbən İran hakimiyyətinə nifrət bəslədiyi hiss olunur. Unudulmamalıdır ki, Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ildə onu dünya işğından məhrum etmişdi. İkinci, danışıqların gedişindən aydın olur ki, gözləri çıxarılmış bu şəxs vətəninin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaq naminə ruhdan düşməmiş, xanlığın siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir.

Rusiya tərəfindən edilən işğal ərəfəsində Naxçıvan xanlığı haqqında çox qiymətli məlumatlara həmin dövrdə diplomatik fəaliyyət göstərən görkəmli rus yazıçısı A. S. Qriboyedovun yazılarında da təsadüf edilir¹⁷.

Tədqiqat etdiyimiz Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasını işıqlandırmaq üçün XIX əsr rus tarixçilərinin əsərlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, XIX əsr rus tarixçilərinin əksəriyyəti baş vermiş hadisələrin mahiyyətini açmağa və onları hərtərəfli təhlil etməyə o qədər də can atmırdılar. Onlar hər vasitə ilə rus çarizminin Qafqazda ki işğalçı siyasətinə haqq qazandırmağa çalışır və bu məqsədlə bəzən hətta faktları saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsr rus tarixçilərinin Qafqaz bölgəsində gedən siyasi və tarixi coğrafi proseslərə həsr olunmuş əsərlərinin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Belə müəlliflərdən biri XVIII əsrin sonlarında (1796) [11-12] rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycanda olmuş akademik P. Q. Butkovdur. Rusiyanın müxtəlif arxivlərində saxlanan sənədlərə yaxından bələd olan P. Q. Butkovun əsəri elmi əhəmiyyətini bu günə qədər itirməmişdir¹⁸. Əsərdə Qafqazın digər bölgələri kimi Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasına aid maraqlı faktlar və materiallar verilir. Digər rus tarixçisi N. F. Dubrovinin əsərində¹⁹ hərbi tarixə üstünlük verilsə də, tarixi-coğrafiya məsələlərinə də toxunulmuşdur.

XIX əsr rus müəlliflərinin bilavasitə Naxçıvan diyarının tarixinə, ilk növbədə isə onun tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş əsərləri böyük maraq doğurur. bu baxımdan K. N. Nikitinin «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası»²⁰ məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əsər öyrəndiyimiz dövrdən xeyli sonra — 1882-ci ildə yazılsa da, müəllifin tez-tez xanlıqlar dövrünə müraciət etməsi ondan mötəbər məxəz kimi istifadə etməyə əsas verir. Məsələn, Naxçıvan qəzasının sərhədlərindən bəhs edən müəllif yazır ki, onun ərazisi «Naxçıvan

¹⁶ Bu inzibati bölgü 1850-ci ilə kimi ləğv edilmiş və «İrəvan quberniyası» ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir.

¹⁷ А. С. Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Сочинение в двух томах. Т. II – М.: Изд: «Правда», 1971, с. 339-341.

¹⁸ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802гг. ч. 1-3. – СПб, 1869.

¹⁹ Н. Ф. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I-III. – СПб, 1871.

²⁰ К. Н. Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд.- Сборник материалов для описания местности и племен (bundan sonra СМОМПК), вып. II. Тифлис. 1882.

xanlığının ərazisinə tamamilə uyğundur»²¹. K. N. Nikitinin əsərində xanlıqlar dövrünə aid olan sosial-iqtisadi xarakterli çoxlu fakta rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası ilə bilavasitə bağlı olan əsərlər içərisində S. P. Zelinskinin XIX əsrdə yazmış olduğu məqaləsi²² üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır. Coğrafi və statistik materiallarla zəngin olan bu məqalədə Naxçıvan diyarının iqlim şəraiti və onun diyarda əhalinin məşğuliyyətinə, ilk növbədə kənd təsərrüfatının vəziyyətinə təsiri haqqında zəngin materiallar verilir. XIX əsrin ortalarında yaşamış digər rus tədqiqatçısı N. Engelqardt da Naxçıvan diyarına xüsusi məqalə həsr etmişdir. Doğrudur, müəllifin özünün etiraf etdiyi [12-13] kimi, məqalə²³ Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən 20 il sonra yazılsa da, orada Naxçıvan şəhərinin tarixinə, diyarın tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş xeyli material toplanmışdır.

Görkəmli şərqşünas İ. P. Petruşevski yazır ki, II Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra da Naxçıvan xanlığı 1840-cı ilədək mövcud olmuşdur²⁴. Bu o deməkdir ki, XIX əsrin 40-cı illərindən keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisində xanlıq usul-idarəsi davam etmişdir. Müasir rus tarixçisi N. P. Boqdanova da demək olar ki, belə bir fikirdədir. O yazır: «...çarizm öz ağalığının birinci dövrlərində Azərbaycanda xanlıq idarə üsulunu saxlamışdır»²⁵.

Əsərlərinə iqtibas etdiyimiz alimlərin fikirlərindən elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonrakı dövrlərdə yazılmış əsərlər Naxçıvan diyarının tarixi üzrə ilk mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bununla belə, diyarın sosial-iqtisadi, siyasi həyatının müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bu baxımdan P. Məmmədovun orta əsr Naxçıvan şəhərinin tarixinə həsr olunmuş monoqrafiyası işlədiyimiz mövzu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir²⁶. Müəllif zəngin mənbələr əsasında yazdığı bu əsərində Naxçıvan şəhərinin iqtisadi inkişafını işıqlandırmaqla yanaşı, bölgədə orta əsrlərdə cərəyan edən siyasi hadisələrin şəhər həyatına göstərdiyi təsir haqqında da ətraflı məlumat verir.

Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının ayrı-ayrı məsələləri M. X. Heydərovun əsərində²⁷ də işıqlandırılmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan miqyasında [13-14] sənətkarlığın inkişafını və şəhərlərin vəziyyətini tədqiq edən müəllif Naxçıvan diyarının şəhərləri və şəhər iqtisadiyyatı məsələlərinə də xeyli diqqət vermişdir. Onun Ordubad, Əylis, Culfa və Aza şəhərləri haqqındakı fikirləri tədqiq etdiyimiz mövzu üçün xüsusilə faydalı olmuşdur.

Kitabın yazılmasında akademik Ə. S. Sumbatzadənin əsərlərində²⁸ də istifadə olunmuşdur. Doğrudur, Sumbatzadənin əsərləri XIX əsrdə Azərbaycanın sənayesi və kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Bununla belə müəllif Rusiya işğalı ərəfəsində və dövründə siyasi hadisənin Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan diyarının iqtisadi coğrafiyasına təsirinə dair bizi maraqlandıran xeyli faktlar vermiş və fikirlər irəli sürmüşdür. Siyasi hadisələrin və XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinin Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişməsinə göstərdiyi təsir Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək öz əksini tapmamışdır. Lakin M. M. Əliyevin «Naxçıvan xanlığı və onun Rusiyaya birləşməsi» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası istisnalıq təşkil edir²⁹. Müəllif əsərində XVIII əsrin ikinci yarısında — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında və onun ətrafında cərəyan edən siyasi hadisələri izləməklə yanaşı, bu hadisələrin xanlığın iqtisadi həyatına və qismən də ərazi bölgüsünə təsirini də tədqiq etmişdir.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinə F. M. Əliyevin əsərlərində də toxunulmuşdur³⁰. Onun XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə və inzibati-ərazi bölgüsünə təsirinə dair verdiyi zəngin faktiki materiallar və çıxarılan nəticələr, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində gedən sosial-iqtisadi proseslərlə bağlı fikirləri əsərin yazılmasına xeyli kömək

²¹ К. Н. Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд.

²² С. П. Зелинский. «Три магала» (Нахичеванский, Ордубадский, Даралагезский). – Сборник сведений о Кавказе. Т. VII. Тифлис, 1880.

²³ К. Энгельгардт. Нахичевань. – «Кавказский календарь на 1852 г.». Тифлис, 1851.

²⁴ И. П. Петрушевский. Система русского колониального управления в Азербайджане в 1 половине XIX в. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане. М.- Л.: 1936. С. 8.

²⁵ Н. П. Богданова. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. - «Исторические записки», №12, 1941. С. 208.

²⁶ R. Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki (orta əsrlər dövrü).— Bakı, Elm, 1977.

²⁷ М. X. Гейдаров. Города и городские ремесла Азербайджана XIII-XVII вв. – Баку: Элм, 1982.

²⁸ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. – Баку: Элм, 1964; yenə də onun. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. – Баку: Элм, 1959.

²⁹ М. М. Алиев. Нахичеванское ханство и его присоединение к России. Автореферат канд. диссертации – Баку, 1986.

³⁰ F.M. Əliyev. Şimali Azərbaycan şəhərləri.—Bakı, Elm, 1960, Yenə də onun. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в.- Баку, 1975; Yenə də onun. Azərbaycan XVIII əsrdə.— Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, Elm, 1987; Yenə də onun. Azərbaycan XVIII əsrdə. Bax: Azərbaycan tarixi.—Bakı, Elm, 1993.

göstərmişdir. [14-15] T. T. Mustafazadənin zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış monoqrafiyasında 1723 — 1735-ci illər türk işğalı dövründə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə də toxunulmuşdur.³¹

Azərbaycan kəndinin XVIII əsrin sonu — XIX əsrdəki sosial-iqtisadi strukturuna həsr etdiyi monoqrafiyasında M. M. Gülmaliyev müxtəlif arxivlərdən Naxçıvan diyarının kənd təsərrüfatı ilə bağlı statistik materialları toplamış və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri barədə Azərbaycan üzrə ümumiləşdirmələr etmişdir³².

Kitab yazılarkən bu və ya digər məsələlərin tədqiqi ilə əlaqədar Z. M. Bünyadovun, İ. P. Petruşevskinin, Ə. A. Rəhmanın, H. M. Məmmədovun, S. F. Oreşkovanın, A. A. Paşayevin, X. R. Vahidovanın və digər müəlliflərin də əsərlərindən istifadə olunmuşdur³³.

Beləliklə, kitabda Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının araşdırılmasına təşəbbüs göstərilir. Burada Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişilməsində siyasi hadisələrin, müharibələrin təsiri araşdırılır, ölkənin ərazi-inzibati bölgüsü və onun dəyişdirilməsinin səbəbləri, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın coğrafiyası, əhalinin etnik və sosial tərkibi, demografik dəyişmələri ilk dəfə olaraq tarixi coğrafiya baxımından tədqiq edilir.

³¹ T. Mустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.- Баку;Элм, 1993.

³² M. M. Gülmaliyev. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu.—Bakı, Elm, 1989.

³³ И. Петрушевский. Очерки истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI-начала XIX вв. – М.- Л.: 1949; А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI и XVII веке.- Баку: 1981; З. М. Bünyadov. H. M. Məmmədov. Naxçıvan dəftəri.— «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti 13 sentyabr 1985; Г. М. Мамедов. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII в. (на материалах эялета Гянджи и санджака Казах);Авторф. Канд. Ист. Наук – Баку, 1985; С. Г. Орешкова Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры Османского общества. Бах: Османская империя (система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы) – М.:1986; А.А. Пашаева. Город Ордубад в XIX – нач. XX в. (историко-этнографическое исследование). Автореф. Канд. Ист. Наук – Баку: 1988; X. P. Вайдова. История города Ордубада в XIX – нач. XX в. Автореф. Канд. Ист. Наук – Баку: 1990.

NAXÇIVAN DİYARI ƏRAZİSİNİN DƏYİŞMƏSİNƏ SİYASİ HADİSƏLƏRİN TƏSİRİ

Naxçıvan diyarının ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər tərkib hissəsi olduğu Səfəvilər, sonralar isə Nadir şah Əfşar dövlətinin istər xarici dövlətlərlə, xüsusilə Osmanlı dövləti ilə olan siyasi münasibətlərinin, istərsə də adlarını qeyd etdiyimiz dövlətlərin daxilində cərəyan edən siyasi hadisələrin nəticəsində inzibati-ərazi bölgüsü baxımından dəfələrlə dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qeyd etdiyimiz iki mühüm cəhət — xarici dövlətlərlə olan siyasi münasibətlərin və daxilində cərəyan edən siyasi hadisələrin Naxçıvan ölkəsinin ərazisinin dəyişməsinə nə kimi təsir etdiyinə nəzər salmaq: Naxçıvan ölkəsinin ərazisinin dəyişməsinə siyasi hadisələrin təsiri baxımından Səfəvi-Osmanlı qarşudurması xüsusilə qeyd edilməlidir. Ancaq əvvəlcədən qeyd etmək istərdik ki, Səfəvi-Osmanlı siyasi münasibətlərinin üzərində ətraflı dayanmağı qarşımıza məqsəd kimi qoymuruq, çünki bu məsələlər tarixçilərdən İ. P. Petruşevskinin, O. Ə. Əfəndiyevin, Ə. Ə. Rəhmanın və F. M. Əliyevin əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır¹. Biz sadəcə olaraq, burada bu siyasi münasibətlərin yalnız Naxçıvan diyarı ilə bağlı nəticələrinə toxunmaq istəyirik. [16-17]

Naxçıvan diyarı Səfəvilər dövlətinin tərkibində inzibati bölgü baxımından Azərbaycana aid olan dörd bəylərbəylikdən biri — Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə daxil edilmişdir. Çuxur-Səd bəylərbəyliyi daxilində isə Naxçıvan diyarı Qızılbaş tayfasından olan Ustaclulara verilərək, onların «ölkəsi»nə çevrilmişdir².

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVII və XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyası fasilələrlə Azərbaycanı ələ keçirmək üçün dəfələrlə bu ölkəyə yürüşlər təşkil etmişdir. Osmanlıların bu yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın xəritəsi dəyişmiş, müharibələr Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvan ölkəsinə böyük ziyan vurmuş, müvəqqəti olaraq ələ keçirilən Naxçıvan diyarı və onun mərkəzi şəhəri dəfələrlə dağıntıya məruz qalmış və yandırılmışdır³.

Müharibələr nəticəsində Səfəvi hakimiyyəti tərkibindən təcrid edilən Azərbaycan ərazisində osmanlılar öz idarəetmə sistemlərini tətbiq etmiş və ilk tədbir kimi onlar ölkəni paşalıqlara və sancaqlara bölmüşlər⁴. Bu bölgü Naxçıvan ölkəsinə də toxunmuşdur.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan diyarının sadəcə olaraq, Ustacluların «ölkəsi» olduğu məlumatından başqa, son vaxtlara qədər bu ölkənin ərazisi, onun inzibati bölgüsü haqqında heç bir məlumat əldə edilməmişdi. Osmanlıların hakimiyyəti dövründə Naxçıvan diyarının ərazi və inzibati bölgüsü barəsində yeni mənbələr yalnız son zamanlarda aşkar edilmişdir. Bu mənbələrdən ən əhəmiyyətli osmanlıların ələ keçirdikləri yerlərin əhalisindən vergi toplamaq məqsədi ilə tərtib etdikləri yuxarıda adı çəkilən «Müfəssəl dəftərlər»dir. Bu dəftərlərdə Naxçıvan diyarı ilə də bağlı çox qiymətli məlumatlar vardır.

Naxçıvan diyarı ilə bağlı məlumatlar verən dəftərlərdən biri də «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»dir. 393 səhifəlik bu dəftərin 117 səhifəsi (səhifə 276 - 393) Naxçıvan diyarına aiddir. Dəftərdəki mə [17-18] lumata görə, Naxçıvan diyarı inzibati baxımdan «sancaq» kimi qeydə alınmışdır. Osmanlıların inzibati bölgüsünə görə Naxçıvan sancağı on altı nahiyəyə bölünmüşdür: Naxçıvan, Məvaziyi-Xatun, Mülkü-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bozarçay, Şərur, Zar, Zəbil, Əlinçə, Sisyan, Ordubad, Azadçıran, Şorlut və Dərənürküt. Naxçıvan sancağının kəndləri bu nahiyələrə tabe idi.

Osmanlılar dövründə Naxçıvan sancağının idarə edilməsi sancaqbəyinə, nahiyələr naiblərinə, kəndlər isə kəndxudalara tapşırılmışdır.

Nahiyələrin adlarından göründüyü kimi və dəftərin verdiyi məlumatlara görə, Naxçıvan sancağının ərazisi bu günkü ərazisindən geniş olmuşdur. Belə ki, müasir Ermənistan Respublikasının tərkibində olan Yexeqnadzor, Əzizbəyov, Sisyan və Mehri rayonlarının ərazisi də Naxçıvan sancağının tərkibində olmuşdu.

Yuxarıda göstərilən inzibati-ərazi bölgüsü ilə osmanlılar tərəfindən idarə olunan Naxçıvan sancağı Səfəvilərin və daha sonra Əfşarların apardıqları müharibə nəticəsində türk qoşunlarından təmizlənmişdir.

¹ И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв. – Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949; О. А. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. – Баку: Элм, 1981; Ф. М. Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой агрессии в Азербайджане в первой половине XVIII века. – Баку: Элм, 1975.

² О. А. Эфендиев. Территория и границы Азербайджанских государств в VX-XVI вв. – «Историческая география Азербайджана». Баку, Элм, 1987, с. 114.

³ R. Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki (orta əsrlər dövrü). — Bakı: Elm, 1977, s. 125 — 126.

⁴ О.Ə. Əfəndiyev. Azərbaycan XIII-XVII əsrlərdə. – “Azərbaycan tarixi”, Bakı, Elm, S. 165-166.

Türk qoşunları Cənubi Qafqazı zəbt edərkən Səfəvi dövlətinin inzibati quruluşu və bu dövlətdə mövcud olan feodal münasibətləri barədə tərtib olunmuş müəllifi məlum olmayan «Təzkirət əl-mülük» əlyazmasında da Səfəvi dövlətinin başqa əyalətləri sırasında Azərbaycan torpaqlarından bəhs olunarkən Naxçıvan diyarının da inzibati quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərə də toxunulmuşdur.

«Təzkirət əl-mülük» əsərinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvan ölkəsi XVII əsrin sonundan etibarən Çuxur-Səd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, osmanlıların əvvəllər tərtib etdikləri dəftərindən fərqli olaraq inzibati baxımdan Naxçıvan sancaq kimi deyil, Səfəvilər dövlətinin inzibati quruluşuna uyğun olaraq tümən kimi qeydə alınıb; həmin əsərdə (əlyazmasında) osmanlılar dövründə Zar və Zəbil kimi qələmə alınan nahiyələr birləşdirilib Zar-zəbil adlandırılmışdır (hərçənd ki, həmin yerin inzibati vahid kimi nahiyə və yaxud da tümən olduğu göstərilmir) və nəhayət, bu dövrdə Sədərək adlı yeni inzibati vahid yaradıldığı haqqında da məlumat əldə edilir. «Təzkirət əl-mülük»ə görə, os-[18-19] manlılar dövründən fərqli olaraq Naxçıvan diyarı Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə tabe olan sancaqbəyi və yaxud da naiblər tərəfindən deyil, ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunurdu⁵.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin daxilində gedən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin nəticəsində dövlət xeyli zəifləyir, ölkədə mərkəzdənqaçma qüvvələr güclənməyə başlayır. Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyətdən iki böyük qonşu dövlət — Rusiya və Osmanlı dövləti istifadə etməyə tələsdilər. Öz təbii sərvətləri və xammalı, eyni zamanda strateji mövqeyi ilə Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi⁶.

Rusiya hökmdarı I Pyotr 1722-ci ildə Azərbaycanın Xəzər boyu əyalətlərini ələ keçirmək üçün özü də başda olmaqla buraya ordu çəkdi. Bu yürüşdə I Pyotrın məqsədi Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərini, sonra isə Cənubi Qafqazda digər yerləri ələ keçirmək, Xəzər dənizi vasitəsi ilə aparılan ticarətdə Rusiyayı Şərqlə Qərb arasında vasitəçi bir ölkə etmək idi. Elə bu zaman Avropa dövlətlərinin birləşmiş orduları ilə 1686 — 1698-ci illərdə apardığı müharibədə məğlub olmuş və Avropada vaxtı ilə əldə etdiyi böyük ərazi itirmiş Osmanlı imperiyası da bunun əvəzində Cənubi Qafqazda yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədi ilə bu tərəflərə yürüş etdi.

Beləliklə, Rusiya və Osmanlı imperiyasının marağı Cənubi Qafqaz regionunda toqquşmalı oldu⁷.

1723-cü ilin yazında Cənubi Qafqaz və Şimal-qərbi İran istiqamətində hərəkət edən osmanlılar tezliklə Tiflisi ələ keçirdilər. Daha sonra osmanlı əsgərləri böyük maneələri dəf edərək Azərbaycanın ərazisinə daxil oldu⁸.

Bu vaxt ərzində Bakını tutmuş Rusiya (1723) və Osmanlı imperiyası arasında hərbi toqquşma ehtimalı güclənirdi. Diplomatik danışıqların nəticəsində 12 iyun 1724-cü ildə Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında İstanbulda müqavilə imzalandı. həmin müqaviləyə görə, Xəzər dənizinin qərb sahilləri Rusiyaya, [19-20] Gürcüstanın şərq hissəsi, Ermənistan, Azərbaycanın böyük bir hissəsi (Xəzərsahili bölgəsi istina olmaqla) İranın Qum və Kermanşah şəhərləri daxil olmaqla Osmanlı imperiyasının himayəsinə keçirdi⁹.

Ancaq bununla İstanbul müqaviləsinin şərti bitmirdi. Tərəflər həmçinin II Təhmasibi İstanbul müqaviləsinə tanıması üçün birgə təsir göstərmək barədə razılığa gəlmişdilər¹⁰.

Şah II Təhmasibin İstanbul müqaviləsinə tanımaqdan boyun qaçırması Osmanlı imperiyasına qeyd etdiyimiz müqavilədə göstərilən əraziləri ələ keçirmək üçün bir bəhanə oldu.

1724-cü ilin ikinci yarısında və 1725-ci ilin əvvəllərində osmanlılar Gürcüstanı, Ermənistanı, Azərbaycanın böyük bir hissəsini, o cümlədən 1724-cü ilin avqustunda Ordubadı, sonra isə Naxçıvanı ələ keçirdilər. 1725-ci ilin iyul ayında osmanlılar böyük çətinliklə ardı-arası kəsilməyən hücumlardan sonra Təbrizi, iki aylıq mühasirədən sonra avqust ayında Gəncəni, 1725-ci ilin axırlarında isə Ərdəbili zəbt etdilər¹¹.

Beləliklə də, Azərbaycanın böyük bir hissəsi, o cümlədən Naxçıvan ölkəsi osmanlıların təbəçiliyinə keçdi və burada Osmanlı idarəetmə üsulu tətbiq edilməyə başlandı.

⁵ «Təzkirət əl-mülük», s. 111.

⁶ Ф. М. Алиев. Антиранские выступления., с. 16-36.

⁷ Т. Т. Мустафазadə. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.- Баку: ЭЛМ, 1993, с.39,67.

⁸ Ф. М. Алиев. Антиранские выступления., с.56-57,67.

⁹ Т. Т. Мустафазadə . Göstərilən əsəri, s. 83.

¹⁰ Т. Т. Мустафазadə. XVIII əsrin birinci yarısında Azarlayanda Rusiyaya meylin güclənməsi. — Bakı: Elm, 1986, s. 33.

¹¹ Ф. М. Алиев. Антиранские выступления. С. 74-78.

Naxçıvan ölkəsinin ərazisi barədə geniş məlumat "osmanlıların 1727-ci ildə tərtib etdikləri «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə vardır. Bu dəftər Azərbaycanla bağlı digər dəftərlər kimi İstanbulda, Başbakanlıq arxivində saxlanılır (№ 905). Dəftərin həcmi 302 səhifədir¹².

Əgər Naxçıvan dəftərinin osmanlılar tərəfindən 1727-ci ilin avqust ayında başa çatdırıldığını¹³, Naxçıvan ölkəsinin isə osmanlılar tərəfindən 1724-cü ilin avqust ayında ələ keçirildiyini nəzərə alsaq, dəftərin üç il ərzində tərtib edildiyini güman edə bilərik. [20-21]

Naxçıvan dəftərinin tərtib edilməsinə üç il sərf edilməsinin səbəbi bu işin çoxcəhətli olması ilə izah olunur. Dəftərin tərtibi işinə təyin olunmuş məmurlar əvvəlcə sahəcə böyük olan inzibati-ərazi bölgüsünün, əyalətin, sonra isə əyalətə daxil olan sancaq və nahiyələrin sərhədlərini müəyyənləşdirməli idilər¹⁴. Bundan sonra dəftərin tərtibi başlanırdı.

Dəftərə daxil olan məlumatlar əvvəlcə ayrı-ayrı təsərrüfatlar («xanə») üzrə aparılır, sonra alınan məlumatlar kənd üzrə ümumiləşdirilirdi. Kəndlər üzrə olan məlumatlar nahiyə üzrə ümumiləşdirilirdi¹⁵.

Naxçıvan dəftərində nahiyə adı yazıldıqdan sonra bu nahiyəyə tabe olan bütün yaşayış məskənlərindən dövlət xəzinəsinin götürdüyü illik gəlirin həcmi qeyd edilmişdir. Bütün yaşayış məskənləri üzrə alınan gəlir nahiyə üzrə ümumiləşdirilmişdir¹⁶.

Naxçıvan dəftərinin bu diyarla bağlı qiymətli bir mənbə kimi səciyyələndirilən bir cəhəti də onun Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsü haqqında verdiyi dolğun məlumatlarıdır. Dəftərin verdiyi məlumata görə, osmanlılar dövründə Naxçıvan sancağı 14 nahiyəyə bölünmüşdür ki, onlar da aşağıdakılar idi:

Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Qarabağ, Mülkü-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Dərəşahbuz, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürküt, Sisyan, Dərələyəz¹⁷.

1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş dəftərdə göstərilir ki, Naxçıvan diyarı inzibati-ərazi bölgü baxımından yenə də sancaq adlandırılmışdır. Bu sancaq 14 nahiyəyə bölünmüşdür. Əvvəllər bu diyarın mövcud olan Bazarçayı, Şərur və Ordubad nahiyələri 1727-ci ilin inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən iki yeni nahiyə ilə əvəz olunur ki, bunlar da Qışlağat və Dərələyəz nahiyələri adlanırdı. «Təzkirət əl-mülük»də qeyd olunan Zarzəbil və Sədərək nahiyələri osmanlılar tərəfindən tərtib edilən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olunmamışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, adları çəkilən nahiyələrin osmanlıların inzibati - [21-22] -ərazi bölgüsündə qeydə alınmaması, sonralar isə bölgüdən çıxarılması və eyni zamanda yenilərinin adlarının bölgüyə daxil edilməsi ya osmanlıların Naxçıvan sancağının sərhədlərini dəyişdirmədən sancağın daxilində apardıqları dəyişikliklərin, ya da ki, Naxçıvan sancağının ərazisinin böyüdülməsi və yaxud da kiçildilməsi nəticəsində baş vermişdir.

Osmanlıların yürütdüyü idarəetmə üsulu nəticəsində Naxçıvan sancağından hər il böyük gəlir — 2629059 aqça¹⁸ əldə edilmiş.

Osmanlılar Naxçıvan sancağından böyük gəlir götürmək üçün dəftəri tərtib etdikləri zaman bütün əmək qabiliyyəti olan kişilərin evli və yaxud da subay olmasına məhəl qoymadan adlarını dəftərdə qeyd edir, bütün yaşayış məskənlərinin adlarını, hətta heç kimin yaşamadığı, ancaq gəlir, götürə biləcək kəndlərin adlarını da dəftərdə yazmağı unutmamışdılar¹⁹.

Osmanlıların işğalı dövründə Naxçıvan sancağının kənd təsərrüfatına xas olan cəhətlərindən biri də bu sancaqda taxılçılıq, üzümçülüklə bərabər, maldarlıq, bostançılıq və digər təsərrüfat sahələrinin də inkişaf etməsi idi. Bu da təsadüfi deyildi. Türkiyə işğal etdiyi torpaqlardan gəlir əldə etmək naminə məhsuldar qüvvələrin inkişafına ciddi nəzarət edirdi. Məhz bu baxımdan da osmanlılar qeyd edilən sahələrin təsərrüfat həyatının inkişafına fikir verməklə bərabər, əhalinin qazanc götürdüyü bütün məşğuliyyətinə vergi qoymuşdular. Ümumiyyətlə, xəzinəyə gəlir gətirən bütün obyektlərin adları, hətta sıradan çıxmış dəyirmanların da sayı dəftərə salınmışdı²⁰.

Bu idarə üsulu ilə Naxçıvan sancağı 1735-ci ilə qədər osmanlıların tabeliyində olmuşdur.

¹² З. М. Буниятов, Г. М. Мамедов. Пространный дефтер санджака Нахчивань 1727 года (общая характеристика) – «Средневековой Восток». Баку, 1990, С 113.

¹³ Yenə orada.

¹⁴ Z. M. Bünyadov. H. M. Məmmədov. Naxçıvan dəftəri, c. 113.

¹⁵ Yenə orada, s. 113.

¹⁶ Yenə orada, s. 114.

¹⁷ Yenə orada.

¹⁸ Z. M. Bünyadov. H. M. Məmmədov. Простр. тетрадь., с. 115.

¹⁹ Yenə orada.

²⁰ Yenə orada, s. 120.

Səfəvi dövlətinin osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarını geri almaq uğrunda İranın gələcək hakimi Nadir Qulu xanın (Nadir şah) apardığı uğurlu müharibə nəticəsində osmanlı qoşunlarından təmizlənən Naxçıvan diyarı heç də ağ günlərə çıxmadı.

1736-cı ildə özünü şah elan edən Nadir şah Əfşar Muğan qurultayında onun namizədliyinin əleyhinə - [22-23] çıxan azərbaycanlılara divan tutdu²¹. Bu qəbildən naxçıvanlılara da az işgəncə verilmədi. Nadir Qulu xanın şah olmasına etiraz etdiklərinə görə Kəngərli tayfasının bəzi nüfuzlu nümayəndələri də Əfqanıstana sürgün edildi²².

Nadir şah Əfşar Səfəvi dövlətindən əsər-ələmət qalmasını deyərək inzibati-ərazi bölgüsündə çox ciddi dəyişiklik etdi. Belə ki, o, Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxur-Səd bəylərbəyliyi ləğv edərək vahid inzibati bölgü yaratmışdır. Azərbaycan adlanan bu vilayətin idarəsini Nadir şah Əfşar öz qardaşı İbrahim xana həvalə etdi²³.

Türkiyə-İran müharibələrindən sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah Əfşar dövründə ölkədə havalər quraqlıq keçdiyindən məhsulun azlığı zəhmətkeş kütlələrin onsuz da ağır vəziyyətini daha da artıq dərinləşdirdi. Nadir şahın yeni vergi sistemi, onun hərbi yürüşlərinin ağırlığı İran dövlətində olduğu kimi, bütün Azərbaycanı əhatə edən aclığa gətirib çıxartdı və²⁴ bunun nəticəsində yadelli işğalçılara qarşı yönəlmiş xalq hərəkatı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda İran hakimiyyətinə son qoyulmasında mühüm rol oynadı²⁵.

Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra (1747) taxt-tac uğrunda varislərin mübarizəsi ilə yanaşı. Nadir şah Əfşarın dövlətinə daxil olan vilayətlərin də nüfuzlu feodalları sərbəstliyə can atırdılar. Beləliklə də, Azərbaycan ərazisində 18 xanlıq əmələ gəldi: Şəki, Qarabağ, Quba, Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Sərab, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, İrəvan, Qaradağ, Talış, Marağa, Maku və Cavad xanlıqları²⁶.

1747-ci ildə yaranmış Naxçıvan xanlığı nə özünün iqtisadi inkişafı, nə də ki, hərbi qüdrəti baxımından digər xanlıqlardan fərqlənmirdi. hakimiyyətini gücləndirmək və təcavüzlərdən qorunmaq məqsədi ilə Naxçıvan xanlığının əsasını qoymuş Heydərqulu xan - [23-24] (1747—1763/64) fəaliyyətinin ilk dövründə daha güclü, olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı²⁷. Qarabağ xanı Pənah Əli xanla hərbi-siyasi ittifaqa da girirdi²⁸.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər tez-tez Naxçıvan xanlığında hakimlər dəyişir və bu dövrə qədər çox zəifləmiş olan Naxçıvan xanlığı, Xoy, Qarabağ və İrəvan xanlıqları Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir²⁹.

Bu xanlıqlarla İran arasında siyasi cəhətdən maneəvər edən Naxçıvan xanları, xüsusilə Abbasqulu xanla Kəlb Əli xan 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk müqaviləsinə əsasən Rusiyanın himayəsi altına keçmiş Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin vasitəçiliyi ilə Naxçıvan xanlığında əmin-amanlığa nail olmaq xatirinə Rusiyanın himayədarlığına keçməyi üstün tuturdular³⁰.

1787-ci ildən 1820-ci ilə qədər, fasilələrlə Naxçıvan xanı olmuş Kəlb Əli xanın dövründə Naxçıvan xanlığının nisbətən güclənməsi müşahidə olunur və xanlıq daxilindəki siyasi sabitlik Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşündən sonra pozulmağa başlayır³¹.

Ağa Məhəmməd Qacar özünü şah elan etməzdən əvvəl Cənubi Qafqaza yürüşü ərəfəsində oraya öz nümayəndələri ilə fərmanlar göndərərək hakim feodallardan — xanlardan itaət əlaməti olaraq «arvadlarını, uşaqlarını və qardaşlarını girov göndərməyi əmr etmişdir»³². Naxçıvan xanlığının hakimi Kəlb Əli xan qəlbədən sevmədiyi əmisi oğlu, həmişə xanlıq taxtında közü olan Abbas Qulu xanı başından etmək məqsədi ilə onu girov kimi İran hakiminin xidmətinə göndərdi. Ağa Məhəmməd xan Qaçar Kəlb Əli xanın Abbas Qulu xana olan münasibətini bildiyi üçün onun bu hərəkatını qeyri-ciddi qiymətləndirmiş, lakin Qarabağa və Gürcüstana yürüş tələsdiyinə görə ona toxunmamış və sonralar bunun üstündə 1797-ci ildə Azərbaycana etdiyi ikinci yürüşü zamanı Kəlb Əli xanı düşərgə-[24-25] sinə dəvət etmiş və burada onu cəzalandıraraq gözlərini kor edib,

²¹ Ф. М. Алиев. Антиранские выступления., с. 98-118.

²² Yenə orada,

²³ F. M. Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə.—«Azərbaycan tarixi», Bakı, Elm, 1993, s. 182; Yenə də onun. Антиранские выступления..., s. 125

²⁴ F. M. Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə, s. 183.

²⁵ Yenə orada, s. 184.

²⁶ Yenə orada.

²⁷ F. M. Əliyev. Göstərilən əsəri, s. 14.

²⁸ В. Н. Левиатов. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. — Баку, 1948, с. 123.

²⁹ F. M. Əliyev. Azərbaycan XVIII əsrdə, s. 16.

³⁰ Yenə orada, s. 17-18.

³¹ Yenə orada, s. 18; В. Н. Левиатов. Göstərilən əsəri. s. 163.

³² П. Г. Бутков. Göstərilən əsəri, s. 319.

onun yerinə İranda girov kimi saxlanılan Abbas Qulu xanı təyin etmişdi. Dünya işığından məhrum olan Kəlb Əli xanı isə həbs edib Tehrana göndərmişdir³³.

Beləliklə, 1747 — 1797-ci illərdə müstəqil bir xanlıq olan Naxçıvan xanlığı həmin vaxtdan etibarən, 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal olana qədər, faktiki olaraq İran dövlətinin ucqarlarından birinə çevrilmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1797-ci ilə qədər Naxçıvan xanlığı müstəqil bir dövlət qurumu idi. Xanlığın bütün feodalları xana tabe idilər. Başqa Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da bütün hakimiyyət xanın əlində cəmlənmişdi³⁴.

İnzibati-ərazi bölgüsündə əvvəlki dövrlə müqayisədə heç bir dəyişiklik baş verməyən Naxçıvan xanlığı 1797 — 1813-cü illərdə faktiki olaraq İrandan asılı vəziyyətə düşür, müstəqilliyini itirir və xanlıq artıq İran şahlarının Kəngərli tayfasından təyin etdikləri adamlar tərəfindən idarə olunurdu.

Naxçıvan xanlığının rəsmi olaraq Gülistan müqaviləsi əsasında İranın tərkibinə daxil olduğu 1813 — 1828-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın idarəsi şahzadə Abbas Mirzəyə tapşırılmışdır. Abbas Mirzə sabiq Naxçıvan xanlığının idarəsini «Asiyada qəbul olunmuş qaydaya əsasən xəzinəyə hər il böyük məbləğdə pul verməyi öz öhdəsinə götürmüş şəxsə iltizama verirdi³⁵.

Həmin şəxs istədiyi adamları vəzifəyə təyin edir və heç kimə hesabat vermirdi. Gördüyü xidmətin müqabilində o, gəlirin müəyyən bir hissəsini mənimsəməkdən əlavə şahdan hədiyyələr də alırdı³⁶.

Şah hökuməti dövründə Naxçıvan diyarı iki rəsmi şəxs tərəfindən idarə olunurdu; onlardan biri xan nəslindən və yaşca böyük olan kəs Naxçıvan tümənin -[25-26] hakimi təyin edilirdi, bəy nəslindən və yaşca böyük olan başqa bir şəxs isə Kəngərli tayfasının vəkili təyin edilirdi³⁷.

İran hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati baxımdan iki tümənə bölünmüşdür ki, bunlardan biri Naxçıvan, digəri isə Ordubad tümənləri idi. 1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahim Xəlil xan tərəfindən işğal olunub Qarabağ xanlığına birləşdirilmişdir. Naxçıvan və Ordubad tümənləri öz növbəsində bir neçə mahala bölünürdü. 1813 — 1828-ci illərdə Naxçıvan tüməni dörd mahaldan (Naxçıvan, Əlinəcə, Xok və Dərələyəz), Ordubad tüməni isə beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab³⁸ və Bilev³⁹) ibarət idi⁴⁰.

1813-cü ildən bəri Fətəli şah rəsmi olaraq Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ləğv edib, yaratdığı Azərbaycan vilayətinin də ümumi idarəsini şahzadə Abbas Mirzəyə həvalə etmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığının sabiq mahalları ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərə — mahal bəylərinə tapşırılmışdı. Belə şəxslərin rəhbərliyi altında mirbölük, kəndxuda, darğa, mirab öhdələrinə düşən vəzifələrini icra edirdilər.

Mirbölük vəzifəsi daha nüfuzlu hesab olunurdu. O, əsasən kənd təsərrüfatına, xüsusilə vergi toplama işlərinə birbaşa nəzarət edirdi. Mirbölük öz vəzifəsinin yerinə yetirilməsində yeri gəldikdə ona tabe olan kəndxuda və məliklərin xidmətindən istifadə edirdi⁴¹. Kəndxudanın vəzifəsi kəndləri idarə etməkdən ibarət idi. Bu vəzifəyə təsdiq edilməzdən əvvəl kəndxudalar vəzifələrini layiqincə yerinə yetirəcəklərinə dair yazılı şəkildə iltizam verirdilər⁴².

Öz təsərrüfat işlərini görmək üçün mirbölüklər kəndliləri istədikləri kimi istismar edir və bunun müqabilində hər il 20 tüməndən 50 tümənə qədər maaş, 5 xalvardan 10 xalvara qədər taxıl alırdılar; bundan - [26-27] əlavə, toy vaxtı kəndlilər mirbölüyün xeyir-duasını almaq üçün ona çeşidli hədiyyələr verirdilər⁴³.

Xanlıqda və eləcə də Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində nizam-intizama, əmin-amanlığa nəzarət etmək darğa ilə əsasbaşuya həvalə olunmuşdur.

Bazarın daxilində darğalar fəaliyyət göstərirdilər. Onlar burada nizam-intizam, xüsusilə qiymətlər üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Mallara qiymət qoyan, alıcı və satıcı arasında meydana çıxan mübahisələri həll

³³ П. Г. Бутков. Göstərilən əsəri, s. 320, 427—428; Н. Ф. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1, кч. 2, СПб.; 1871, с. 307; В. Н. Левиатов. Göstərilən əsəri. s. 190.

³⁴ В. И. Иваненко. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества вел. кн. Михаила Николаевича. — Тифлис, 1909, с. 136.

³⁵ NƏST, s. 51.

³⁶ Yenə orada, s. 52.

³⁷ Нахчиванские рукописные документы., С. 10.

³⁸ NƏST, s. 64, 196.

³⁹ Yenə orada.

⁴⁰ Yenə orada, s. 64, 193, 196.

⁴¹ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 53.

⁴² NƏST, s. 53.

⁴³ NƏST, s. 53.

edən darğa heç yerdən maaş almırdı, ancaq ona hər dükandan ayda 15 gümüş qəpik yığmaq və eyni zamanda, özü üçün bazardan pulsuz ərzaq malları aparmaq Hüququ verilmişdi⁴⁴.

Şəhərdə gecə vaxtı qayda-qanuna nəzarəti isə əsəsbaşı icra edirdi. Aylıq maaş almayan əsəsbaşı da hər dükandan özü və tabeliyində olan keşikçi dəstəsini saxlamaq üçün hər ay 15 gümüş qəpik alırdı⁴⁵.

Xanın yanında mülki işlərə baxan eşikağası xanın qəbuluna gələnləri, o cümlədən mirbölüyü, kəndxudanı, başqa yerlərdən gələn nümayəndələri və digərlərini müşayiət edir, qəbulda iştirak edirdi⁴⁶.

Mühüm vəzifələrdən biri də mirab idi. həm şəhər, həm də kənd yerlərində suyun bölüşdürülməsi ilə məşğul olan mirab maaş əvəzinə hər xış üçün ya 15 batman buğda. ya da ki, yarım batman pambıq alırdı. Bundan əlavə, Naxçıvan arxının suyundan istifadə edən kənd əhalisi şəhər mirabına natural şəkildə «hədiyyələr» verirdi ki, bunlar da əsasən qoyun, taxıl və digər ərzaq növlərindən ibarət olurdu⁴⁷.

Naxçıvan xanlığının bu üsulla idarə edilməsi ikinci Rusiya-İran müharibəsinə (1826 — 1828) qədər davam etmiş və əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, dövlətlərarası münasibətlər və ölkə daxilindəki siyasi hadisələr Naxçıvan diyarının həm inzibati, həm də ərazi bölgüsünə ciddi təsir göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz amillər birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə özünü açıq şəkildə göstərmişdir.

Rusiya ilə İran arasında aparılan birinci (1804 — 1813) və ikinci müharibələr barədə tarixi ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat vardır. Təkcə onu qeyd -[27-28] edək ki, bu müharibələrin əsas ağırlığı müəyyən qədər Naxçıvan xanlığının üzərinə düşmüş və bu xanlığın taleyində böyük rol oynamışdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarının idarəetmə üsulu və ərazisi istər xanlıq olduğu dövrə qədər (1747), istərsə də müstəqil xanlıq illərində (1797) və İrandan asılı (1797 — 1813) olduğu dövrlərdə (1813-1828), həmçinin Rusiyaya daxil olduğu dövrdə (1828) həmişə beynəlxalq siyasi münasibətlərin və ölkə daxilində cərəyan edən siyasi məsələlərin nəticəsində dəyişmişdir.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra aparılan islahatları çıxmaq şərti ilə 1828-ci ilə qədər Naxçıvan diyarı ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişməsi dağıdıcı müharibələrin və ölkə daxilində baş vermiş toqquşmaların nəticəsində olmuşdur. Bunlar isə öz növbəsində Naxçıvan diyarının yalnız ərazisinin dəyişməsinə və əhali tərkibinə deyil, iqtisadiyyatına da, xüsusilə kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərmişdir.

⁴⁴ Yenə orada, s. 54.

⁴⁵ Yenə orada, s. 53.

⁴⁶ Yenə orada.

⁴⁷ Yenə orada, s. 55.

II FƏSİL

ƏHALİNİN, KƏND TƏSƏRRÜFATININ, SƏNƏTKARLIĞIN TARİXİ COĞRAFIYASI

a) Əhalinin tərkibi və məşğuliyyəti

Naxçıvan diyarında hələ xeyli qədimdən yaşayış üçün zəruri olan təbii və iqlim şəraiti var idi. Ərazisi 4500 verst¹ olan Naxçıvan diyarının şimal hissəsi sıx meşəlik və yüksək dağ silsiləsi, mərkəzə doğru istiqamətdə ərazisi üstü kol-kos bitən təpələr və cənubda, Araz çayı boyunca isə ovalıqlardan ibarət idi². Ovalıqların əksər hissəsi, 850 verst Naxçıvan bölgəsində, yerdə qalan 99 verst isə Ordubad bölgəsinin ərazisinə düşürdü³. İqlim şəraiti baxımından Naxçıvan diyarının qışı soyuq, yayı isə isti keçirdi. Ovalıqlarda yayda çox isti olduğundan əhali yaylaqlara qalxardı⁴.

Su təminatı baxımından Naxçıvan diyarının ərazisindən doqquz çay axardı. Bu çaylardan ən böyüyü olan Araz çayının bu diyarın ərazisindəki uzunluğu 125 verstə bərabər idi⁵. Araz çayı ilə bərabər Naxçıvan diyarının ərazisindən Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Ordubadçay, Ustupuçay, Gilançay, Əylisçay, Vənəndçay axırdı⁶.

Yaşayış yerlərinin coğrafiyası baxımından Naxçıvan diyarının əhalisi əsas etibarilə münbit tordaqlarda və suvarılması asan olan sahələrdə — çay kənarında özlərinə məskən salmışlar.⁷ [29-30]

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra rus məmurları tərəfindən tərtib olunmuş statistik məlumata əsasən Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla eyni adlı dairənin mahallarında 6177 ailə yaşayırdı. Bunların da çoxu (3450 ailə və yaxud 55,9%-i) Naxçıvan mahalında idi. Ailə sayına görə Naxçıvan mahalından sonra qərb və şərq hissəsinə ayrılan Dərələyəz mahalı gəlirdi — 1272 ailə (20,6%). Sonra ardıcılıqla Əlincə mahalı (718 ailə — 11,6%), Naxçıvan şəhəri (502 ailə və yaxud 8,1%) və Xok mahalı gəlirdi (235 ailə — 3,8%)⁸.

Eyni dövrdə, Ordubad şəhərində və Ordubad mahalında (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənənb və Bilev) 2292 ailə yaşayırdı⁹. Burada isə əhalinin çoxu ailə baxımından Ordubad mahalında (633 ailə və yaxud dairə üzrə ümumi ailə sayının 27,7%-i) və Ordubad şəhərində cəmlənmişdi (515 ailə və yaxud 22,5%-i). Yerdə qalan mahallar isə ailələrin sayı baxımından o qədər də böyük deyildi: Bilev mahalında 388 ailə (16,9%), Dəstə mahalında 319 ailə (13,9%), təqribən bir qədər də Əylis mahalında (318 ailə), 119 ailə isə! (5,2%), Cənənb mahalında yaşayırdı.

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarında cəmi 8469 ailə yaşayırdı ki, bunun da 72,9%-i Naxçıvan mahalının, 27,1 %-i isə Ordubad mahalının payına düşürdü.

Əgər hər ailənin tərkibini orta hesabla 5 nəfərdən götürsək, onda Naxçıvan diyarında 42345 nəfərin (Naxçıvan mahalında 30885 nəfər, Ordubad mahalında isə 11460 nəfər) yaşadığını müəyyən etmiş olarıq.

XIX əsrin birinci rübündə (Rusiya işğalından əvvəl) Naxçıvan xanlığının ərazisində İran dövləti tərəfindən daha bir inzibati-ərazi bölgüsü — Məvazi-Xatun mahalı yaradılmışdı¹⁰. 9 kənddən ibarət bu mahal ona daxil olan kəndlərin adlarından da göründüyü kimi, Naxçıvan şəhəri ətrafındakı kəndlərin hesabına yaranmışdır¹¹. İ. Şopenin əsərində Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın əhalisinin ümumi sayı haqqında məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə, Məvazi-Xatun mahalında 305 ailə yaşayırmış. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinin verdiyi [30-31] məlumatlarla müqayisədə görünür ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər yalnız Naxçıvan şəhərində ailələrin sayı 2,4 dəfə (müvafiq olaraq 504 və 1204 ailə) və Xok mahalında 1,4 dəfə artmışdır. Digər mahallarda isə ailə sayında azalmalar müşahidə olunur: Əlincə mahalında 1,2 dəfə, Dərələyəz mahalında isə 1,1 dəfə. Ümumiyyətlə, statistik təsvirin məlumatlarından aydın olur ki, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə ailə sayı baxımından Naxçıvan bölgəsində 1,3 dəfə azalma müşahidə olunur.

¹ NƏST, s. 3. 185. (верст – 1,06 km-ə bərabərdir).

² Yənə orada, s. 3, 187.

³ Yənə orada, s. 13, 186.

⁴ Yənə orada, s. 24, 25.

⁵ Yənə orada, s. 13, 186.

⁶ Yənə orada, s. 6-13, 186-187.

⁷ Yənə orada, s. 64, 193, 196.

⁸ NƏST, s. 65, 69, 73, 77, 79-80, 193, 196.

⁹ Yənə orada, s. 193-196.

¹⁰ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s.611.

¹¹ NƏST, s. 140, 142, 144.

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə burada ailə sayında ciddi dəyişikliklər qeydə alınmamışdır: Türkmənçay müqaviləsinə qədər buranın beş mahalı və bir şəhərində (Ordubad) 2221 ailə olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, cüzi olsa da ailə sayında artım Ordubad şəhərində (1,6 dəfə), Dəstə və Cənənbə mahalılarında olmuşdur. Dəstə mahalında ailə sayı 319-dan 390-a, Cənənbə mahalında isə 119-dan 142-yə yüksəlmişdir. Digər mahallarda isə ailələrin sayı xeyli azalmışdı. Bunun ən yüksək göstəricisi Ordubad mahalında idi — 3,2 dəfə, burada ailə sayı 633-dən 193-ə enmişdi. Azalma Əylis və Bilev mahallarında da müşahidə olunurdu. Əylis mahalında əvvəlki dövrlə müqayisədə 13 ailə azalmış, 388 ailəsi olan Bilev mahalında isə artıq 349 ailə qeydə alınmışdır¹².

Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayına gəldikdə isə ailə tərkibinin beş nəfərdən ibarət olduğunu qəbul etsək, onda Naxçıvan diyarı üzrə əhalinin sayı 34655 nəfər olur ki, bunun da 67,9% -i Naxçıvan bölgəsinə, 32,1 %-i isə Ordubad bölgəsinin payına düşürdü.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan diyarının əhalisinin ümumi sayında da xüsusilə XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində (34655—23450 nəfər və yaxud 18,2%) azalma hiss olunmuşdur.

Bu azalmanın bir səbəbi çox güman ki, ölkə daxilində yaranmış siyasi sabitsizlikdən ehtiyat edən əhalinin qonşu əyalətlərə köçmələri ilə əlaqədardır. Həqiqətən də, mənbələrin verdiyi məlumata görə, əhalinin köçmə halları birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövrünə təsadüf edir. Bu zaman əhalinin bir qismi İrana könüllü şəkildə qaçmış, digər qismi isə Abbas Mirzənin əmri ilə zorla İrana köçürülmüşdür. [31-32]

Müharibələr zamanı İrana könüllü köçən ailələrdən Naxçıvan mahalının Təzəkənd kəndinin 25 ailəsini, Nəhrəm kəndinin 81 evlik əhalisini göstərmək olar¹³. Belə köçmələr Xok və Əlincə mahallarında, Ordubadın Dəstə mahalında da olmuşdur¹⁴.

Naxçıvan diyarının daxilində olan bəzi köçmə halları sosial məsələlərlə — torpaq azlığı, su çatışmazlığı və s. bu kimi hallarla da bağlı idi¹⁵.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra əksinə, Naxçıvan diyarında da əhalinin sayının artması müşahidə olunur. Bu da ilk növbədə İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə yeni zəbt edilmiş yerlərə köçürülməsi ilə bağlı idi¹⁶.

Ermənilərin Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvana köçürülmələri xronoloji baxımdan tədqiqat dairəsindən kənar olsa da, həmin məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq bunun üzərində bir qədər dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan ərazisində İranla Türkiyə sərhədləri arasında əsasən ermənilərdən ibarət olan xristian dövləti yaratmaq məqsədini güdən Rusiya dövlətinin belə hərəkəti «Naxçıvanın statistik təsviri»ndə xristianlara edilən «atalıq qayğısı» kimi qiymətləndirilmişdir¹⁷.

Mümkün qədər ermənilərin çox sayda köçürülməsi məqsədini güdən Rusiya hökuməti və kömək arzusunda olan ermənilər digər tərəfdən köçürülən əyalətlərdə nə qədər boş yer olduğunu bilmir, torpağın keyfiyyətindən xəbərsiz idilər. Köçürülən ermənilərin sayı o qədər çox idi ki, onları tez yerləşdirmək mümkün olmurdu. Bunun üçün də gəlmə ermənilər boş torpağı və evi olan yaxşı kəndləri seçir və ondan sonra yerli idarələrə müraciət edərək, onları məskunlaşdıqları yerə qeydiyyatla salmalarını tələb edirdilər¹⁸.

Rusiyanın bu köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı sürətlə artmaqla bərabər, eyni zamanda yerli əhaliyə də ziyan vururdu. Məcburiyyət qarşısında yerlilər öz torpaqları [32-33] rının bir qismini rus silahının qorxusu altında gəlmə ermənilərə verməli oldular¹⁹.

Naxçıvan diyarına köçürülən ermənilərin sayı barədə «Statistik təsvir»də, İ. Şopenin və S. Qlinkanın əsərlərində geniş məlumat vardır. Ancaq bu əsərlərdəki məlumatlarda say baxımından fərq vardır. Fikrimizcə, İ. Şopenin verdiyi məlumatları əsas kimi qəbul etmək olar, çünki «Statistik təsvir»in müəllifi köçüb gəlmiş ermənilərin tam şəkildə yerləşdiyini və bu yerləşmənin hələ də davam etdiyini göstərir²⁰. Bununla bərabər, İ. Şopenin məlumatları ermənilərin yerləşdirilməsinin son mənzərəsini yaradırsa, «Statistik təsvir»də olan məlumatlar köçürülmənin ilkin mərhələsindəki vəziyyət barəsində təsəvvür yaradır.

¹² И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 599-627, 688-690, 699, 670.

¹³ NƏST, s. 133.

¹⁴ Yenə orada, s. 151, 153, 155, 157, 225.

¹⁵ Yenə orada, s. 133, 145, 169, 227, 229.

¹⁶ С. Глинка. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России... М. 1831, с. 103.

¹⁷ NƏST, s. 82.

¹⁸ Yenə orada, s. 83.

¹⁹ NƏST, s. 83.

²⁰ Yenə orada, s. 48.

«Statistik təsvir»dəki məlumatla əsasən deyə bilərək ki, köçürülmənin ilkin mərhələsində Naxçıvan şəhərinə və eyni adlı dairənin 43 kəndinə 2285 erməni ailəsi və yaxud 11651 nəfər, Ordubad nahiyəsinin 4 kəndinə isə 266 erməni ailəsi və yaxud 1509 nəfər yerləşdirilmişdir. Naxçıvan diyarının 47 yaşayış məskəninə köçürmənin ilkin mərhələsində 2551 erməni ailəsi (13160 nəfər) məskunlaşmışdır ki, bunun da əsas hissəsi (88,5%) Naxçıvan dairəsinin payına düşürdü. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dairəsində yerləşdirilən ailələr çox sıx şəkildə məskunlaşmışdır. Belə ki, Naxçıvan şəhərinə 416, Cehri kəndinə 151, Küznüt kəndinə 72 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi²¹.

Köçürmənin sonrakı mərhələlərində Naxçıvan diyarında yerləşdirilmiş erməni ailələrinin sayında dəyişiklik olduğu nəzərə çarpır. İ. Şopenin göstərdiyi kimi, artıq 1831-ci ildə Naxçıvan diyarında gəlmə erməni ailələrinin sayı 2387 olmuşdur²². «Statistik təsvir»də verilən ailə sayı arasında fort 164 ailəyə bərabərdir. Fikrimizcə, köçüb gəlmiş ermənilərin sayının çoxluğundan, boş və bərkətli torpaqların çatışmazlığından sonralar, yəni 1831-ci ilə qədər bu 164 erməni ailəsi Naxçıvan diyarından köçüb Azərbaycanın sabiq İrəvan və Qarabağ xanlıqları, habelə digər bölgələrinə yerləşmişdilər. [33-34]

Gəlmə ermənilər Naxçıvan və Ordubad dairələrinin bərkətli torpaqlarında özlərinə məskən seçmişlər. Məsələn, Naxçıvan dairəsinin Dərələyəz mahalına 507, Naxçıvan mahalına 941 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Ordubad dairəsində isə gəlmə ermənilərlə ən çox məskunlaşmış mahal Bilev mahalı idi (171 ailə). İ. Şopenin tərtib etdiyi cədvəldən görünür ki, kəlmə erməniləri yerli ermənilərin sayı az olan mahallarda yerləşdirməyə üstünlük verilmişdi. Misal üçün, 150 erməni ailəsi olan Naxçıvan mahalına daha 941 ailə yerləşdirərək onların sayını 1041-ə qaldırmaqla yerli azərbaycanlıların sayını (979 ailə) üstələmişlər. 58 erməni ailəsi olan Dərələyəz mahalına daha 50739 erməni ailəsi yerləşdirmişdilər²³. Çar Rusiyası sabiq Naxçıvan xanlığının ərazisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisini beləliklə azaltmağa çalışmışdır.

Köçürmə siyasətində nəzərə çarpan bir cəhət də ermənilərin heç ayaqları dəyməyən mahallara yerləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, əhalisi yalnız 282 azərbaycanlı ailəsindən ibarət olan Məvazi-Xatun mahalına 216 erməni ailəsi, əhalisi 767 azərbaycanlı ailəsindən ibarət Ordubad şəhərində 36 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir²⁴.

Beləliklə də, köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında həm süni şəkildə erməni (xristian) əhalisinin sayı artırılmış və say baxımından azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında olan nisbət dəyişdirilmiş, həm də Naxçıvan diyarının bütün mahallarına ermənilər yerləşdirilmişdi. Bununla da çar hökuməti yenidən ələ keçirmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını xristianlaşdırmaq yolunda çox ciddi addımlar atmağa başlamışdır.

Yuxarıda dediklərimizə əlavə edək ki, köçürməyə qədər əgər Naxçıvan bölgəsində 530 xristian, o cümlədən erməni ailəsi var idisə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra buradakı xristianların sayı 4 dəfə artırılaraq daha 2137 ilə köçürülmüşdür. Ordubad dairəsində isə 400 erməni ailəsi var idisə, köçürmə siyasəti tətbiq olunmağa başladığı vaxtdan buranın erməni [34-35] əhalisinin sayı 62,5% artırılaraq 650-yə çatdırılmışdır²⁵.

Çar hökumətinin köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi: bu vaxt burada 5538 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı ki, onların da sayı 24385 nəfərə bərabər idi. Halbuki erməni ailələrinin sayı köçürməyə qədər 930 idi (və yaxud 5078 nəfər)²⁶. Göründüyü kimi, köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarının əhalisinin 82,8%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi; erməni əhalisinin sayı isə 17,2%-ə bərabər, idi.

Yeri gəlmişkən, mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq, müasir dövrdə aktual səsləndiyini nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni təcavüzkarları erməni ideoloqlarının üzdənirəq nəzəriyyələrinə əsaslanaraq heç bir dəlilləri olmadan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan diyarında və Qarabağda yaşamalarını az qala eramızdan əvvəlki dövrlə əlaqələndirirlər. Bu qeyri-elmi fikri ifşa edən Azərbaycan alimlərinin əksəriyyəti, xüsusilə Z. M. Bünyadov, İ. H. Əliyev, M. A. İsmayılov, F. Məmmədova və başqaları mövcud tarixi sənədlərə arxalanaraq ermənilərin Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində məskun olmalarını 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqələndirirlər. Bu məsələdən bəhs olunarkən nədənsə 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə müqaviləsi xatırlanmır. Halbuki həmin tarixi aktlara (Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə) hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi və 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsi qurtarar-qurtarmaz rus tarixçiləri və hərbiçiləri tərəfindən xüsusi kitablar da həsr,

²¹ Yenə orada, s. 125-127.

²² И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 635—638.

²³ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 635-638.

²⁴ Yenə orada.

²⁵ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 635-638.

²⁶ Yenə orada.

olunmuşdur. Həmin kitablardan ən maraqlısının müəllifi S. Qlinka²⁷ və əsərindən istifadə etdiyimiz İ. Şopenidir. Bu məsələyə XX əsrin əvvəllərində N. Şavrov da toxunmuşdur²⁸. S. Qlinkanın yazdığına görə, Türkmənçay müqaviləsindən üç ay yarım keçmiş Rusiyanın yeni ərazilərinə, daha doğrusu çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş [35-36] sabiq Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına 40000 erməni köçürülmüşdür. Bu «köçürmənin» təşəbbüsçüsü milliyyətçə erməni olan X. Y. Lazarev idi. O, hələ ikinci Rusiya-İran müharibəsi bitməmiş 1827-çi ildə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin layihəsini tərtib edərək çar hökumətinə təqdim etmişdi. Bu layihənin ana xəttini Rusiya imperiyasının tərkibində «Erməni çarlığının bərpa olunması» təşkil edirdi. Həmin ideya Rusiyanın hakim dairələri üçün İranla Türkiyə sərhədlərində xristianlardan ibarət olan vilayətin yaradılmasına bir bəhanə oldu. 1828-ci ilin mart ayında general-adyutant A. X. Benkendorf X. Y. Lazarevin layihəsini imperator I Nikolaya təqdim etdi. Həmin bədnam layihədə «Qədim Ermənistan» aid olan yerlərin adı çəkilmişdir: Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şamaxı xanlıqlarının əraziləri.

İmperator I Nikolayı hər şeydən əvvəl, Türkiyə və İranla, yəni müsəlman ölkələri ilə sərhəd zonalarını möhkəmləndirmək daha çox maraqlandırdığı üçün o, 1828-ci il martın 21-də xüsusi qərarla Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını ləğv edərək əvəzində həmin ərazidə süni olaraq «Ermənistan vilayəti» yaratdı. Bu vilayət 1850-ci ilə kimi davam etmiş, sonra isə İrəvan quberniyası ilə əvəz olunmuşdur. Naxçıvan diyarı da həmin quberniyaya daxil edilmişdir²⁹.

İndi də yarımçıq qoyduğumuz mövzuya qayıdaq.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında erməni əhalisinin sayı xeyli artdı. Doğrudur, bu siyasət nəticəsində ermənilər sayca azərbaycanlılardan çox ola bilməsələr də, hesablamalarımıza görə, əgər azərbaycanlıların sayı artmamışdısa da (halbuki İ. Şopenin cədvəlindən də görüldüyü kimi, müəllif azərbaycanlı əhalisinin sayının artıb-artmamasına dair heç bir fikir söyləmir və statistik məlumat vermir), köçürülmə nəticəsində Naxçıvan diyarında yaşayan azərbaycanlıların sayı 58,8%, ermənilərin sayı isə 1,2%-ə bərabər olmuşdur. Bununla bərabər, qeyd etmək istərdik ki, köçürmə siyasətinə qədər və köçürülmələr dövründə azərbaycanlı əhalinin təbii artımını inkaredilməz bir fakt kimi qəbul etsək, Naxçıvan diyarının etnik tərkibində azərbaycanlıların payına düşən 58,8%-i bir [36-37] minimum olaraq qəbul etmək lazımdır. Biz əminik ki, aşkar olunacaq yeni sənədlər fikrimizi təsdiq edər.

Araşdırdığımız mənbələrdə Naxçıvan diyarının müsəlman əhalisinin tayfalar üzrə bölündüyü də qeyd edilir. Ancaq bu bütün əhaliyə deyil, yalnız Naxçıvan şəhəri və eyni adlı mahalda yaşayan Kəngərlilərə, həmçinin Dərələyəz mahalının şərq hissəsində yaşayan və «Qaraca kürdləri» adlanan əhaliyə də aid edilmişdi.

«Statistik təsvir»in verdiyi məlumatlara görə, Kəngərlilərin 20 tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir. 920 ailədən ibarət olan Kəngərlilər Naxçıvan mahalının 18 yaşayış məntəqəsində məskunlaşmışdılar. Bunlardan doqquz tayfa Naxçıvan şəhərində, on biri isə Naxçıvan mahalının 17 kəndində yaşayırdı³⁰.

«Qaraca kürdləri» doqquz tayfadan və 660 ailədən ibarət idi. Onlar tatar dilinin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur — S. V.) xüsusi bir ləhcəsində danışır³¹.

Naxçıvan diyarı əhalisinin sosial tərkibinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu məsələ barəsində dolğun məlumat verən İ. Şopenin tərtib etdiyi cədvələ əsasən Naxçıvan diyarının iki şəhərində — Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində 2133 ailə (8904 nəfər) yaşayırdı. Bunlardan da Naxçıvanda 1330-u, Ordubadda isə 803 ailə yaşayırdı³².

Kənd əhalisinə gəldikdə isə Naxçıvan xanlığının İrana bağlı olduğu dövrdə xanlığın kənd əhalisinin sayı 4850 ailə idi ki, bunun da əksəriyyəti, yəni 3500 ailə (72,1%) Naxçıvan bölgəsində, 1350 ailə (27,9%) isə Ordubad bölgəsində yaşayırdı³³.

Göründüyü kimi, hər iki bölgədə kənd əhalisinin sayı şəhər əhalisinin sayından xeyli üstün idi.

Əhalinin sıxlığı məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı mahalların əhalisinin sayının məlum olmasına baxmayaraq, onların yerləşdikləri ərazinin ölçüsü barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. Odur ki, əhalinin sıxlığı haqqında yalnız [37-38] Naxçıvan və Ordubad bölgələri üzrə hesablamalarımızın nəticəsini bildirə bilərik. Naxçıvan diyarı ərazisinin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 4500 verstə, o cümlədən Naxçıvan bölgəsi ərazisinin 3300 verstə, Ordubad bölgəsininkinin isə 1200 verstə bərabər olduğu və bütün diyarın

²⁷ S. Qlinka. Göstərilən əsəri.

²⁸ Н. Шавров. Русская колонизация на Кавказе. Вопросы колонизации. – СПб. 1911.

²⁹ В. Туманян. Материалы к новой истории Восточной Армении. – «Вестник общественных наук», Ереван, 1986, №8, с. 88.

³⁰ NƏST, s. 31-32.

³¹ Yenə orada, s. 32, 80; 1839-cu ildə Kəngərlilərin sayı 1270 ailəyə bərabər idi. Вах: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в., ч. I. – М. – Л.: 1936, с. 153.

³² И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 540.

³³ Yenə orada.

əhalisinin sayının isə 41482 nəfərə çatdığı nəzərə alınarsa, o zaman bu dövrdə Naxçıvan diyarında əhalinin sıxlığına görə I verstə 9,2 nəfər düşdüyünü müəyyən etmək olar.

Naxçıvan xanlığının əhalisi hüquq və vəzifələri baxımından vergi verənlərə və vergidən azad olunanlara bölünürdü. Vergidən azad olunanlara xan ailəsinin üzvləri, bəylər, sultanlar, məliklər, din xadimləri (axund, molla, seyid və s.) daxil idilər. Yerdə qalanlar isə, yəni kəndlilər, sənətkarlar, ticarətlə məşğul olanlar, bir sözlə, gəliri olan şəxslər vergi verənlər qrupuna daxil idilər³⁴.

Vergidən azad olunmuş ailələr əsas etibarilə Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də Naxçıvan şəhərində, Ordubad bölgəsi üzrə isə Ordubad şəhərində yaşayırdılar³⁵.

Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyəti bu diyarın fiziki coğrafiyası, iqlim şəraiti və digər amillərlə şərtlənirdi. «Statistik təsvir»də, İ. Şopenin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərində və digər müəlliflərin əsərlərində Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyət sahələri, onun coğrafiyası barədə geniş məlumat verilmişdir. Əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlığın bir çox sahələri isə burada əhalinin əsas məşğuliyyəti idi.

Naxçıvan diyarı ərazisinin böyük bir hissəsi əkinçilik üçün yararlı olduğuna görə burada buğda, arpa, darı, çəltik, pambıq, tütün, mərcimək, noxud əkib-becərir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olurdular³⁶.

Otlaqların bol olması Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xırda və iribuynuzlu mal-qara bəsləyən Naxçıvan diyarının əhalisi dəri aşılamaqla, yağ-süd məmulatlarının istehsalı ilə də məşğul olurdu³⁷. [38-39]

Eyni zamanda əhali Naxçıvan diyarında sənətkarlığın bir çox sahələri ilə də məşğul idi. Bez parçaların istehsalı, zərgərlik, dəmirçilik, qalayçılıq və digər sənətkarlıq sahələri Naxçıvan diyarında çox yayılmışdı³⁸.

Bu və ya digər məşğuliyyət sahələri ətraflı şəkildə II fəslin müvafiq paraqraflarında nəzərdən keçiriləcəkdir.

b) Kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi

Tədqiqatçıların haqlı fikrincə, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Naxçıvan diyarında da nə sosial-iqtisadi münasibətlərdə, nə də məhsuldar qüvvələrin inkişafında XIX əsrin birinci yarısında elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Kənd əhalisi yenə də əsasən taxılçılıq, maldarlıq, ipəkçilik, bağçılıqla və s. məşğul olmuşdu³⁹. Başqa Azərbaycan xanlıqlarından bir qədər gec Rusiya tərəfindən zəbt edilən Naxçıvan diyarında da vəziyyət belə idi.

Arxiv sənədlərinin azlığına, əldə olan sənədlərin verdiyi məlumatların isə məhdud olmasına baxmayaraq, onları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən Naxçıvan diyarı, onun mahalları üzrə araşdırdıqda bu diyarın sosial-iqtisadi inkişafında, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafında heç bir dəyişikliyin olmadığını və Naxçıvan diyarı daxil olmaqla çarizmin Qafqazda bütün əyalətlərini Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün bir xammal bazasına çevirmək siyasətinin şahidi oluruq⁴⁰.

Eyni zamanda bu siyasətin həyata keçirilməsinə şərait yaradan amillərdən biri də Rusiyanın işğalı dövründə Naxçıvan diyarı iqtisadiyyatının əsas sahələri olan əkinçilikdə, maldarlıqla natural təsərrüfatçılığın aparıcı mövqedə olması və xanlıq dövründən qalma torpaq mülkiyyəti formalarının və istehsal münasibətlərinin qüvvədə qalmasıdır.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, [39-40] Naxçıvan xanlığında da beş torpaq mülkiyyəti forması mövcud olmuşdur. Bunlardan başlıcası divani, yəni dövlət torpaqları, xan ailəsi üzvlərinə aid olan torpaqlar «xalisə», iri bəylərə mənsub olan torpaq sahələri «mülk», məscid, pir və digər dini ocaqlara məxsus olan torpaqlar «vəqf» və kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqlar isə «camaat torpaqları» adlanırdı⁴¹.

Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının məhsulları həmin torpaqlarda əkilib becərilirdi. Əkinçiliyin vəziyyətini araşdırmazdan əvvəl bu qeyd edilən torpaqların əkin üçün yararlı olub-olmamasını müəyyənləşdirməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

³⁴ NƏST, s. 192

³⁵ И. Шопен. Göstərilən əsəri, e. 688-690, 700.

³⁶ NƏST, s. 65, 70, 74, 80, 81, 188; А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. – Баку: 1959, с. 69-72, 103, 104, 117, 122.

³⁷ NƏST, s. 92-93. 199-200; И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 783—797; Ə. S. Сумбатзаде. Göstərilən əsəri, s. 81, 85, 89, 96, 92.

³⁸ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 844; А. S. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана, с. 44, 48, 57, 65-66, 94, 106.

³⁹ М. М. Гүлмәлиев. Göstərilən əsəri, s. 85.

⁴⁰ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, с. 314.

⁴¹ И. Петрушевский. Очерки истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI-начала XIX вв. – М.- Л.: 1949; с. 222-247; Yənədə onun, К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII — XVII вв.- «Исторический сборник», 1945, №4, с. 72.

Naxçıvan xanlığında əkin üçün yararlı olan və əkilib-becərilən torpaqların sahəsi barədə dəqiq məlumat «Statistik təsvir»də verilmişdir. Həmin mənbədə Naxçıvan bölgəsində əkilib-becərilən torpaq sahələrinin vəziyyəti mahallar üzrə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

1-ci cədvəl

Naxçıvan bölgəsində əkilib-becərilən torpaqların mahallar üzrə vəziyyəti

Mahallar	Əkilən torpağın sahəsi (xalvar ilə)	Əkilən torpaqların mahallar üzrə nisbəti (faizlə)
1. Naxçıvan mahalı	11737	34,4
Naxçıvan şəhəri	600	
2. Xok mahalı	1065	3,1
3. Əlincə mahalı	3395	9,9
4. Dərələyaz mahalı o cümlədən:	17899	52,6
a) Qərb hissəsi	415	
b) Şərq hissəsi	17484	
Cəmi:	34096 xalvar⁴²	

[40-41]

Cədvəldən görüldüyü kimi, Naxçıvan bölgəsi üzrə əkilib-becərilən 34096 xalvar torpaq sahəsinin böyük bir hissəsi Dərələyaz mahalında, xüsusilə bu mahalın şərq hissəsində olmuşdur. Bu isə Naxçıvan bölgəsi üzrə torpaqların yarısından çoxunun Dərələyaz mahalının payına düşdüyünü göstərir — 52,6%. İkinci yerdə Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahal gəlirdi — 34,4%. Bu mahalda əkilən torpaqların 600 xalvarı Naxçıvan şəhəri və onun ətrafında olmuşdur. Cədvəldəki məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, bütün Naxçıvan mahalı üzrə əkilən torpaqların 5,1%-i Naxçıvan şəhərinin payına düşürdü. Göstərilən nisbət böyük olmasa da, Naxçıvanın şəhər olduğunu nəzərə alsaq, bu rəqəmin yüksək olduğunu qeyd etməliyik.

Əlincə və Xok mahallarına gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, əgər kəndlərinin sayını nəzərə alsaq (müvafiq olaraq 18 və 6 kənd), bu mahalların payına düşən əkin sahəsini normal hesab etmək olar.

Ordubad bölgəsi üzrə olan məlumatları nəzərdən keçirdikdə bu bölgənin mahallarında əkilən torpaqların çox olmadığı nəzərə çarpır.

Naxçıvan bölgəsi üzrə müqayisədən məlum olur ki, Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların sahəsi qonşu bölgənin əkilən torpaqlarından 22 dəfə az idi. Naxçıvan bölgəsi üzrə 95,7% əkilən torpaq sahəsi mövcud idi.

2-ci cədvəl

Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların mahallar üzrə vəziyyəti

Mahallar	Əkilən torpağın sahəsi (xalvar ilə)	Əkilən torpaqların mahallar üzrə nisbəti (faizlə)
1. Ordubad mahalı	220	24,4
Ordubad şəhəri	150	
2. Əylis mahalı	141,5	9,3
3. Dəstə mahalı	406,5	26,7
4. Cənənb mahalı	194	12,7

⁴² NƏST, s - 131-177.

5. Bilev mahalı	560	36,8
Cəmi:	1522	

Ordubad bölgəsində əkilən torpaq sahələrinin mahallar üzrə olan vəziyyətinə nəzər, salsaq (2-ci cədvəl), [41-42] müəyyən etmək olar ki, burada əkilən torpaq sahələri arasında kəskin bir fərq yox idi.

Göründüyü kimi, Ordubad bölgəsində əkilən torpaqların böyük əksəriyyəti Bilev (560 xalvar və ya dairə üzrə 36,8%) və Dəstə (406,5 xalvar və ya dairə üzrə 26,7%) mahallarında yerləşirdi. Ən az əkilən torpaq sahəsi Cənənb (12,7%) və Əylis (9,3%) mahallarında olmuşdur⁴³.

Naxçıvan diyarı üzrə əkilən torpaqların əksəriyyəti dənli bitkilər və pambıq üçün istifadə olunurdu. Məsələn, 600 xalvar əkilən torpağı olan Naxçıvan şəhərində 250 xalvar torpaq sahəsində buğda və arpa, 60 xalvar torpaq sahəsində pambıq, 10 xalvar torpaq sahəsində çəltik əkirdilər. Naxçıvan mahalının Şıxmahmud kəndində 300 xalvar əkilən torpaq sahəsinin 100 xalvarı buğda, 10 xalvarı pambıq, 1200 xalvar əkin sahəsi olan Cəhri kəndində əkin sahəsinin 400 xalvarı buğda, 40 xalvarı pambıq, 10 xalvarı isə çəltik üçün istifadə olunurdu⁴⁴. Digər kəndlərdə vəziyyət demək olar ki, belə idi.

Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının vəziyyətinə suyun çatışmazlığının da böyük təsiri olmuşdur⁴⁵. Bu barədə «Statistik təsvir»də kifayət qədər məlumat vardır⁴⁶.

Əkinçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin məhsuldarlığına təsir edən suvarma sistemi ilə yanaşı torpağın keyfiyyətinin də rolu az deyildi.

Naxçıvan diyarının əkilən torpaqlarının oxşar cəhətləri ilə bərabər fərqli tərəfləri də vardı. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinin torpaqları bərkətli olmaqla bərabər, öz xüsusiyyətlərinə görə tər torpaq əkinçiliyin bütün sahələri üçün deyil, ayrı-ayrı sahələri üçün yararlı olmuşdur. Məsələn, Naxçıvan bölgəsinin Əlincə mahalının torpağı əsas etibarilə gilli torpaqlar olmuş və bura yalnız buğda və arpa əkmək üçün yararlı olmuşdur⁴⁷. Xok mahalının torpaqları burada buğda və arpa ilə bərabər pambığın da əkilməsinə [42-43] imkan verirdi⁴⁸. Dərələyəz mahalının əkin sahələri isə gilli və qara torpaqlar olmuşdur⁴⁹.

Ordubad bölgəsinə gəldikdə isə torpaqlarının xüsusiyyətinə görə bura üç yerə bölünürdü: şimalda gili çox olan qara torpaqlar, mərkəzdə gilli və qumlu torpaqlar və nəhayət, cənubda Araz çayı boyunca sarı və qırmızı gilli torpaqlar⁵⁰.

Torpaqların xüsusiyyətinə görə Naxçıvan diyarında kəndlilər taxılçılıq, ipəkçilik, bağçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq və s. bitkilərin yetişdirilməsi ilə məşğul olurdular.

Naxçıvan mahalı ovalıq olduğuna görə pambıq, çəltik, üzüm, yemiş və qarpız, Dərələyəz mahalının düzənlik yerlərində buğda, arpa, noxud, dərələrdə isə meyvə yetişdirilirdi⁵¹.

Ordubad bölgəsində kəndlilər əsasən taxıl, pambıq, çəltik əkməklə yanaşı, bağçılıq və arıçılıqla da məşğul olurdular⁵².

Buğdanı Naxçıvan diyarında ildə bir dəfə — yazda mart ayının sonunda və payızda — sentyabr ayında əkirdilər. Yazda əkilən buğdanı iyun ayının sonu və avqust ayının əvvəllərində, payızda əkiləni isə Novruz bayramından yüz gün sonra, yəni iyun ayının ortalarında toplayırdılar. Buğdanı demək olar ki, bütün mahallarda əkirdilər. Naxçıvan xanlığının İran tabeliyində olduğu illərdə burada ildə 10 min xalvar buğda toplayırdılar⁵³. Ordubad bölgəsində torpağın böyük bir hissəsində də buğda əkilirdi⁵⁴.

Naxçıvan diyarında çox əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Bu bitki Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 13 kəndində, Əlincə mahalının 6 kəndində və Dərələyəz mahalının qərb hissəsində əkilib-becərilirdi. Çəltiyi suyun bol olduğu və düzənlik yerlərdə may ayında əkir və oktyabr — noyabr aylarında məhsulu toplayırdılar. Çəltiyin məhsuldarlığı yüksək idi və əkilən toxumun 25 misli qədər

⁴³ NƏST, s. 131, 135, 145.

⁴⁴ NƏST, s. 131, 135, 141.

⁴⁵ K. H. Никитин. Göstərilən əcəri, s. 129

⁴⁶ NƏST, s. 151, 155 və s.

⁴⁷ Yəni orada, s. 73.

⁴⁸ NƏST, s. 77.

⁴⁹ Yəni orada, s. 80.

⁵⁰ Yəni orada.

⁵¹ Yəni orada, s. 85.

⁵² Yəni orada, s. 197-200.

⁵³ Yəni orada, s. 86.

⁵⁴ Yəni orada, s. 191.

məhsul yığılırdı. 1828-çi ildə Naxçıvan bölgə [43-44] sində 500 xalvara yaxın və yaxud 10 min pud çəltik yığılmışdı⁵⁵.

Pambıqçılıq Naxçıvan diyarının əhalisi üçün çox faydalı məşğuliyyət idi və demək olar ki, bütün mahallarda əkilirdi. Əldə olan məlumata görə, Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 20 kəndində, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının dörd kəndində və Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq əkilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı⁵⁶.

Naxçıvan diyarında, xüsusilə Dərələyəz mahalında əkilən kətandan əsas etibarilə yağ almaq üçün istifadə olunurmuş⁵⁷. Arıçılıq və ipəkçiliklə, əsasən, Ordubad bölgəsində məşğul olurdular.

İpəkçilik kənd təsərrüfatının o qədər gəlirli sahəsi idi ki, hər tut ağacından ildə 1 manat 20 qəpik vergi alınır⁵⁸. Bütün Ordubad bölgəsində 100 min tut ağacı var idi ki, bunun da 10%-i, yəni 10 min ədədi Ordubad şəhərində yerləşirdi⁵⁹.

Hec də təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin 20-ci illərində Ordubad şəhərində 200 pud ipək istehsal olunurdu⁶⁰.

Bostançılıq Naxçıvan diyarı əhalisinin gündəlik güzəranı üçün çox əhəmiyyətli idi. Bostançılıqla Əlincə mahalında və Naxçıvan şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahalın 26 kəndində məşğul olurdular. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsinin əkilən torpaqlarının 50 xalvarında bostan əkilmişdi ki, buradan da yarım milyon pud məhsul (görünür, qarpız və yemiş) yığılırdı.

Üzüm bağlarının əksəriyyəti Naxçıvan bölgəsində becərilirdi. Burada 30 xalvara yaxın üzüm bağı var idi. Əsas etibarilə kişmiş üçün istifadə edilən bir xalvar üzüm sahəsindən 400 batmana yaxın məhsul yığılırdı⁶¹. Ümumiyyətlə, Naxçıvan şəhərində XIX əsrin 20-ci illərində 12 min batmana yaxın üzüm yığılırdı. [44-45]

Ordubad şəhərinin və eyni adlı bölgənin mahallarında bağçılıq əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Ordubad bölgəsində 200 xalvar əkin sahəsində meyvə bağları salınmışdı ki, bunun da 30 xalvarı Ordubad şəhərində və onun ətrafında yerləşirdi⁶².

Naxçıvan diyarında əkilib-becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bir qismi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Naxçıvan bazarında buğdanın bir batmanının qiyməti 40 gümüş qəpik, onun bir batmanı 50 gümüş qəpik, arpanın bir batmanı 30 gümüş qəpik idi. Darı ən ucuz dənli bitkilərdən idi — onun hər batmanı 20 gümüş qəpiyə müəyyən edilmişdi. Çəltiyin qiyməti isə buğdanın qiyməti kimi 40 gümüş qəpik olmuşdu. Naxçıvan bazarında ən bahalı kənd təsərrüfatı məhsulu olan pambığın bir batmanının qiyməti 4 manat 50 qəpiyə bərabər idi⁶³.

Ordubad bazarında isə pambığın qiyməti Naxçıvan bazarında bu məhsula qoyulan qiymətdən nisbətən baha idi: bir batman pambıq, adətən, 5 manat 50 qəpiyə satılırdı.

Ordubad bölgəsində əhalinin bir qismi ipəkçiliklə məşğul olur, əldə etdiyi məhsulu həm məişətdə işlədir, həm də bazara çıxarırdı. Əldə edilən ipək keyfiyyət etibarilə müxtəlif olduğu kimi, onun bazar qiyməti də müxtəlif idi. Məsələn, birinci növ ipəyin qiyməti Ordubad bazarında 12 tümənə, ikinci növünün qiyməti isə 7 tümənə bərabər idi⁶⁴.

Yerli bazarlarda satılmaqla bərabər, kənd təsərrüfatı məhsulları eyni zamanda qonşu xanlıqlara və ölkələrə də ixrac edilirdi. Ordubad bölgəsindən ən çox meyvə və meyvə qurusu ixrac olunurdu. Meyvə qurusu Tiflisə, meyvənin özü isə İrana, Qaradağ xanlığına aparılır və orada buğdaya dəyişdirilirdi⁶⁵.

Naxçıvan diyarında həm əkinçilik, həm də heyvandarlıqla məşğul olunması əhalidən yığılan vergilərin çeşidinə və eyni zamanda forması ilə həcminə öz təsirini göstərirdi.

Həmin məsələlərin tədqiqatı mövzumuza uyğun gəlmədiyi üçün bu barədə ətraflı danışmayacağıq. Təkcə [45-46] onu qeyd edək ki, dövrün tədqiqatçıları xanlıqlar dövründə Azərbaycanda otuzdan artıq vergi növünün mövcud olduğunu göstərir⁶⁶. Belə bir vəziyyəti Naxçıvan xanlığına da şamil etmək olar. Bu isə bir növ

⁵⁵ NƏST, s. 191.

⁵⁶ Yenə orada, s. 89-191.

⁵⁷ Yenə orada, s. 205.

⁵⁸ Yenə orada, s. 195, 199.

⁵⁹ Yenə orada, s. 195.

⁶⁰ Yenə orada, s. 90.

⁶¹ Yenə orada, s. 91.

⁶² NƏST, s. 195, 197, 198.

⁶³ Yenə orada, s. 97.

⁶⁴ Ə. S. *Sumbatzadə*. Промышленность Азербайджана... с. 122.

⁶⁵ NƏST, s. 202.

⁶⁶ Вах: И. Р. Петрушевский. Göstərilən əsəri.

əhalinin məşğuliyyətinin də çoxsaylı olmasına işarədir. Xanlıqlar dövründə əhalidən kənd təsərrüfatı vergilərindən savayı «mancanaq pulu» və ya «dəyirman pulu» vergiləri də alınır.

Məlumdur ki, «manacaq pulu» ev şəraitində mancanaqdan istifadə edən, yəni toxucu dəzğahından istifadə edən toxuculardan alınır. «Dəyirman pulu» isə şübhəsiz ki, dəyirman sahiblərindən toplanır. Belə misalların sayını artırmaq da olardı. Gətirdiyimiz misallar bir daha əhalinin məşğuliyyətinin rəngarəng olmasını göstərən dəlillərdəndir.

v) Maldarlığın tarixi coğrafiyası

Naxçıvan xanlığında maldarlığın coğrafiyası ilə bağlı faktiki materialın azlığı bu məsələnin geniş xronoloji çərçivədə araşdırılmasına imkan vermir. Bununla belə mövcud faktiki materiallar əsasında qarşıya qoyduğumuz məsələni heç olmazsa, ümumi şəkildə həll etməyə cəhd edəcəyik.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da kənd təsərrüfatında əkinçilikdən sonra ən mühüm sahə maldarlıq idi⁶⁷.

Kənd əhalisi qədim təsərrüfat sahəsi olan maldarlıqla, iqlim şəraiti imkan verdiyinə görə, Naxçıvan diyarının, demək olar ki, bütün mahallarında məşğul olurdu⁶⁸. Naxçıvan diyarının bir çox mahallarında, xüsusilə Dərələyəz mahalının şərq hissəsində maldarlıq üçün lazım olan otlaqların çoxluğundan burada maldarlıq əhalinin əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki buradakı torpaq sahələrinin əksəriyyəti əkinçilik üçün yarasız olduğuna görə otlaqların sahəsi daha çox idi⁶⁹.

Xok mahalında da vəziyyət belə idi. Burada suyun azlığından torpaqların çoxu əkilib-becərilmiş və ona [46-47] görə də həmin yerlər otlaq kimi istifadə olunurdu. Mənbələrdə Ordubad bölgəsində də xeyli otlaq yeri olduğu qeyd edilir.⁷⁰

Mənbələrdən aldığımız məlumata görə, Naxçıvan diyarında buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarından təqribən 10 dəfə çox idi. Naxçıvan diyarında qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdir.

XIX əsrin birinci rübündə buynuzlu və nəqliyyat heyvanlarının həm sayı, həm də aralarındakı nisbət baxımından Ordubad bölgəsində vəziyyət Naxçıvan bölgəsindəki vəziyyətlə, demək olar ki, eyni idi.

Ordubad bölgəsində də qoyunçuluq digər sahələrlə müqayisədə nisbətən inkişaf etmişdi. Eyni zamanda buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarının sayından təqribən 13 dəfə çox idi. Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirindən müəyyən etmək olar ki, Ordubad bölgəsində nəqliyyat heyvanları arasında dəvə barəsində məlumat verilir. Lakin dəvənin hansı mahallarda olması haqqında isə heç bir məlumat verilmir. Güman etmək olar ki, dəvədən əsas etibarilə ticarətlə məşğul olan yerlərdə istifadə olunurdu.

Maldarlıq sahəsində Ordubad bölgəsində vəziyyət Naxçıvan bölgəsi kimi olsa da, heyvanların miqdarı sahəsində o, Ordubad bölgəsindən xeyli irəlində idi. Dəvələrin sayı çıxılmaq şərti ilə istər heyvanların ümumi sayı — istər buynuzlu heyvanlar (69%), istərsə də nəqliyyat heyvanları (74,4%) və eyni zamanda bütün digər göstəricilər baxımından (öküz və camışın ümumi sayının 89,3%-i, qoyun, qoç və keçilərin 60%-i, atların 88,7%-i, ulaqların 61,5%-i) çoxluq Naxçıvan bölgəsinin payına düşürdü.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra tərtib olunan məlumata görə, Naxçıvan dairəsi üzrə 96733 heyvan var idi ki, bunların da 92,7%-i (89725 baş) buynuzlu heyvan, 7,3%-i isə (7048 baş) nəqliyyat heyvanı idi. Xanlıq dövründən miras qaldığına görə ümumi təsəvvür yaratmaq üçün həmin rəqəmlərdən, bizcə, istifadə etmək olar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan bölgəsində olduğu kimi, Ordubad bölgəsində də maldarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq xeyli inkişaf etmişdi (burada heyvanların ümumi sayının 62,4%-i qoyunların payına düşürdü). [47-48]

Heyvanların mahallar üzrə paylanmasına gəldikdə isə onların mühüm hissəsi Bilev (39,9%) və Dəstə (23,8%) mahallarının payına düşürdü. Bunlardan sonra ardıcılığa görə Ordubad şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahal (18,5%), Cənənb (9,5%) və Əylis (8,3%) mahalları gəlirdi.

Bir baş qoyun və keçidən ildə 3.8 batman və yaxud 4,5 funt⁷¹ və ya hər 9 qoyun və keçidən 1 pud yun almaq mümkündür⁷². Belə olduğu halda, Naxçıvan diyarı üzrə 69953 baş qoyun və keçinin olduğunu nəzərə alsaq, hər il alınan yunun həcmi 7772,5 puda bərabər olduğunu söyləyə bilərik.

⁶⁷ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 789, 795.

⁶⁸ NƏST, s. 92.

⁶⁹ Yenə orada, s. 81.

⁷⁰ NƏST, s. 77, 199.

⁷¹ Funt — 409,5 q-a bərabərdir.

⁷² И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 794-795.

Hər, bir sağmal inək və camışdan ildə 3 batman yağ almaq mümkün idi. Hesablamalara görə, hər üç inək və camışdan biri sağmal olurdu⁷³.

Hər üç qoyun və keçinin sağmal kimi qəbul etməyi təklif edən İ. Şopenin fikrincə, hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi⁷⁴.

Bundan əlavə, maldarlıq sənətkarlığın mühüm sahələrindən olan dəriçiliyin inkişafı üçün də əhəmiyyətli idi. Əgər Naxçıvan diyarında Rusiyanın işğalından sonra xırda və iribuynuzlu heyvanların sayının 102706 baş olduğunu nəzərə alsaq, onda təqribən bir o qədər sayda dəri alındığını söyləyə bilərik.

Maldarlardan vergi bilavasitə saxladıqları heyvanlardan əldə etdikləri məhsulla bağlı idi. Südverməyən və yalnız tarla işlərində istifadə olunan öküz və kəl üçün kəndlilərdən vergi alınmırdı⁷⁵. Heyvanların ətindən, südündən, dərisindən istifadə edən kəndli ildə bir dəfə «mal pulu» adı ilə vergi verməli idi. «Mal pulu» vergisini, adətən, inək, camış, qoyun, ulaq, yük atı saxlayan kəndlilər verirdilər: hər bir camış üçün gümüş pulla 1 manat, inək üçün 50 qəpik, bir qoyun üçün 20 qəpik, bir ulaq üçün 50 qəpik, bir yük atı üçün 2 manat 20 qəpik «mal pulu» vergisi ödənilirdi⁷⁶.

Yuxarıda gətirilən dəlillər əsasında biz Naxçıvan diyarında maldarlığın ümumi coğrafiyasını ver [48-49] məyə səy göstərdik. İqlim və coğrafi şərait əsasən Naxçıvan diyarında qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Buna imkan verən əsas amil müvafiq otlaqların çoxluğu, bəzi bölgələrdə isə, xüsusilə Dərələyəz mahalında bərəkətli torpaqların əkin üçün yararlı deyil, otlaq kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər Naxçıvan xanlığının ərazisində ardı-arası kəsilməyən müharibələrin aparılması da kənd təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, maldarlığın inkişafına da mənfi təsir göstərmişdir.

q) Sənətkarlığın tarixi coğrafiyası

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan diyarında qədim zamanlardan əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələrindən biri də sənətkarlıq olmuşdur⁷⁷.

Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi.

Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan diyarının əsas şəhərləri olan istər Naxçıvan, istərsə də Ordubadda sənətkarlıq o qədər də yüksək səviyyədə olmamışdır. Bununla belə sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, sənətkarlığı təkcə şəhərlərə aid etmək səhv olardı. Çünki kənd yerlərində ilkin tələbatı kənd sənətkarları — xüsusilə dəmirçilər, nalbəndlər, duluşçular və bu kimi sənətkarlar təmin edirdilər. Kənd yerlərində sənətkarlığın inkişafında aztorpaqlı kəndlilərin rolu daha böyük idi. Çünki az olan məhsulu yığdıqdan və kiçik torpaq sahəsini əkdikdən sonra bekar qalan kəndlilər istər-istəməz sənətkarlıqla məşğul olurdular. Kəndlilər qış dövründə sənətkarlıqla [49-50] daha çox məşğul olurdular. Belə hallar qışı sərt keçən Naxçıvan xanlığında daha çox gözə çarpırdı. Çox cəhətli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzərə alırdılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yunu darayır, yun sapları ayırır, rəngləyir, geyim paltarları tikir, dəri aşılayır, çarıq tikir, xalça toxumaqla məşğul olur, əl dəyirmanlarında un üyüdür. yaşayış evi və tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayır, dülgərlik və dəmirçiliklə də məşğul olurdular.

Naxçıvan xanlığında elə bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıqla məşğul olunmasın. Lakin kəndlərdə sənətkarlıq müəyyən qədər inkişaf etsə də, sənətkarlıq şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi.

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda aşağıdakı sənət və peşə mövcud idi: dərzilər, papaqçı (börkçi), çəkməçi (başmaqçı), zərgər, sərrac, dəmirçi, miskər, toxucu, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bəna, xarrat, dülgər, şüşəsaz, keçəçi, palançı, dabbaq, bəzzad, kababçı və s.

Sənətkarlıqda primitiv texnikadan istifadə edildiyindən hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu.

⁷³ Yenə orada, s. 793.

⁷⁴ Yenə brada, s. 795.

⁷⁵ NƏST, s. 103.

⁷⁶ Yenə orada.

⁷⁷ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана, с. 9; Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. – Баку: 1965, с. 129.

Yuxarıda sadalanan sənət növlərindən Naxçıvan xanlığında toxuculuq, xüsusilə pambıq parça toxumaq sənətinin daha geniş yayılmasını mübaliğəsiz qeyd etmək olar. Toxuculuqla məşğul olan hər bir ailədə, demək olar ki, primitiv da olsa əyirici və toxucu dəzgahı (mancanaq) var idi. Bu barədə İ. Şopenin əsərində oxuyuruq: «Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edirlər. Hər ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar»⁷⁸.

Mütəxəssislərin verdiyi məlumatlara görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu.

Toxuculuq məhsulları əsasən ilk növbədə hop bir ailənin öz təsərrüfat-məişət tələbatını ödəyirdi.

Naxçıvanda boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanılmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu. [50-51]

Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adi şüşələrlə yanaşı şəbəkələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanırdı. «Mətnadarən»da («Matenadaran») saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimi Hüseyn Əli xan Naxçıvana məktub göndərərək Kalb Əli xandan xahiş edir ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə şəbəkəsi üçün 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərsin⁷⁹. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, son zamanlara kimi elə təsəvvür yaranmışdı ki, Azərbaycanı al-əlvan şəbəkə şüşələri yalnız Şəki xanlığında mövcud idi. Lakin yuxarıda gətirilən misaldan aydın olur ki, şəbəkənin coğrafiyası təkcə Şəki xanlığı ilə məhdudlaşmırdı. Digər tərəfdən, onu da qeyd etməliyik ki, şüşə hazırlamaq o qədər də asan peşə deyildi. Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanın şüşə istehsal edən sənətkarları öz məhsullarını xaricə göndərmək iqtidarında idilər. Bu isə həmin sənətkarların yüksək iş qabiliyyətinə malik olmalarına işarədir.

Sənətkar emalatxanaları — dükanlar əsasən bazar meydanlarında cəmləşirdi. Bu isə başlıca olaraq yerli, xarici və tranzit ticarətlə bağlı idi.

Naxçıvan bazarında irili-xırdalı 138 dükan vardı⁸⁰. Onlardan yeddisi papaqçı, on biri çəkməçi, ikisi zərgər, beşi yəhər hazırlayan, biri qalayçı və digər sənətkara məxsus idi⁸¹.

Naxçıvan bazarında dükansız fəaliyyət göstərən peşə sahibləri də var idi ki, onları peşələri üzrə bu və ya digər yerlərdə işləmək üçün dəvət edirdilər. Həmin peşə sahiblərinə daşyonan (daşkəsən), bənna, xarrat, dülgər və b. daxil idilər⁸².

Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün [51-52] əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükan (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi.

Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafı sayəsində əldə edilən yun xalçaları lazımı qədər xammalla təmin edirdi.

Naxçıvan xalçaçılarının hazırladıqları gəbə, palaz, xalça, cecim, məfrəc evin otaqlarını bəzəmək üçün, xurcun və çuval yola çıxanlar üçün istifadə olunurdu.

Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Lakin Naxçıvan şəhərinə görə Ordubad sənətkarlarının fəaliyyəti müəyyən qədər məhdud idi. Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Burada səkkiz dəri aşılayan dükan, iki keçəçi dükanı, bir boyaqxana və bir də dulusçu dükanı fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Ordubad şəhərində otuz sənətkar dükanı var idi ki, onlarda yuxarıda adını çəkdiyimiz sənətlərdən savayı dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər, dəlləklər öz peşələri ilə məşğul olurdular.

Ordubadda Naxçıvandan fərqli olaraq qadınlar ev şəraitində inək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalıq baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu.

Naxçıvan diyarında şəhərlərdən savayı, Dərələyəz mahalında başqa kənd yerlərindən fərqli olaraq əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Bu mahalda toxuculuq daha çox inkişaf etmişdi. Burada da, əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunardı.

Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qeyd edildiyi kimi, qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satmağa aparılırdı⁸³.

⁷⁸ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 851.

⁷⁹ *Məhəmməd Müslüm*. İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789 — 1791).— «Matenadaran», 233-cü sənəd, vərəq 21. həmin mənbəni fars dilindən Azərbaycan dilinə t. e. n. H. Ə. Dəlili çevirmiş və Azərbaycan EA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivinə təqdim etmişdir. Biz həmin tərcümədən istifadə etmişik.

⁸⁰ NƏST, s. 96.

⁸¹ Yenə orada, s. 94, 96, 202; Ə. *Sumbatzadə*. *Промышленность...*, *Азербайджана*, с. 849.

⁸² И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 945.

Naxçıvan diyarında toxunmuş pambıq parçaları yerli tacirlər Türkiyə şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumata görə, bir ildə Türkiyənin Qars və Bə- [52-53] yazid şəhərlərinə Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər pambıq parça aparılırmış⁸⁴.

Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xarici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi⁸⁵.

Yuxarıda deyilənlərdən elə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın coğrafiyası əsas etibarilə ölkənin iqlim şəraitindən və təbii sərvətlərindən asılı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, əhalisinin böyük bir hissəsi maldarlıqla məşğul olduğu üçün burada yundan hazırlanmış məmulat sənətkarlar tərəfindən hazırlanan əşyalar arasında ümdə yerlərdən birini tuturdu. Bez və digər pambıq parçaların sənətkarlar tərəfindən hazırlanması da bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, xüsusilə pambıqçılıqla əlaqədar idi. Lakin bu o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında sənətkarlığın digər növləri olmamışdır. Doğrudur, Naxçıvan diyarında ustalar sənətkarlığın başqa sahələri sahəsində də çalışırdılar. Lakin həmin sənətkarların taleyi əsas etibarilə gəlmə xammaldan asılı idi.

⁸³ NƏST, s. 44.

⁸⁴ NƏST, s. 96.

⁸⁵ Yenə orada, s. 202.

III FƏSİL

NAXÇIVAN DİYARI ŞƏHƏRLƏRİNİN TARİXİ COĞRAFIYASI

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarı XVIII əsr — XIX əsrin əvvəllərində öz inkişafının ən ağır və mürəkkəb dövrlərindən birini yaşayırdı. Bölgədə hökm sürən siyasi və iqtisadi böhran buradakı şəhərlərin timsalında özünü aydın şəkildə göstərirdi. Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan diyarının şəhərləri də daxili saray çəkişmələri və xarici hücumlar nəticəsində dərin tənəzzül uğramışdı. Əlbəttə, öyrəndiyimiz dövrdə hökm sürən bu tənəzzül əvvəllərdə həmin bölgədə baş verən siyasi hadisələrlə sıx əlaqədə idi. Belə ki, bu bölgədə şəhərlərin yaranmasına, inkişafına və bir çoxlarının dağılıb sıradan çıxmalarına bir neçə yüzillik ərzində təkcə Naxçıvanda deyil, bütövlükdə Azərbaycanda, bir çox hallarda isə Yaxın və Orta Şərqdə gedən ictimai-siyasi proseslər böyük təsir göstərmişdir. Bu baxımdan geniş mənada Naxçıvan şəhərlərinin tarixinə qısaca nəzər salmağı məqsədə uyğun hesab edirik. Bizcə, tarixi hadisələrə belə münasibət şəhərlərin tarixi coğrafiyasının tədqiqini xeyli asanlaşdırır.

Məlumdur ki, dünyanın hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində də şəhərlərin inkişafı bir çox iqtisadi, siyasi və coğrafi xarakter daşıyan amillərlə sıx bağlı olmuşdur. Bu amillər içərisində ilk növbədə, əmtəlik məhsul istehsalının və müəyyən bölgə daxilində ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərlərin inkişafında xarici və tranzit ticarətin də mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etməliyik. Şəhərlərin inkişafında onların coğrafi mövqeyi həlledici amillərdən biri idi. Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri [54-55] də uzun müddət ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən olmaq etibarilə xarici ticarətdə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan Culfa və Əylis şəhərlərinin yaranması tarixini misal göstərmək olar. Belə ki, mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən bu şəhərlərdə əhalinin başlıca məşğuliyyəti məhz ticarət olmuşdur.

Şəhərlərin inkişafında rol oynayan sırf iqtisadi amillərlə yanaşı, bu prosesə mənfi təsir göstərən qeyri-iqtisadi xarakter daşıyan amillər də mövcuddur. Belə amillər sırasına ayrı-ayrı şəhərlərdə və bütövlükdə ölkə miqyasında məhsuldar qüvvələrə hədsiz dağıdıcı təsir göstərən yadelli işğalçıların hücumlarını, feodal ara müharibələrini, zəlzələləri, kütləvi yoluxucu xəstəlikləri və s. aid etmək olar.

Orta əsr şəhərlərinin inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri də onların ayrı-ayrı dövlətlərin və sülalələrin inzibati mərkəzlərinə, iqamətgahlarına çevrilməsi idi. Paytaxt və ya iqamətgaha çevrilən bu və ya digər şəhər başqa şəhərlərlə müqayisədə böyük üstünlüklərə malik olurdu ki, bu da həmin şəhərlərin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Belə şəhərlər inzibati mərkəz olmayan digər şəhərlərlə müqayisədə daha yaxşı mühafizə olunur, çox hallarda iqtisadi xarakterli bir sıra imtiyazlara malik olurdu. Bu isə, öz növbəsində, həmin şəhərlərdə əhalinin sürətlə artmasına, onların mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmələrinə gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan öyrəndiyimiz bölgənin ən qədim şəhərlərindən olan Naxçıvanı misal göstərmək olar.

Naxçıvan diyarında tarixin keşməkeşlərindən keçib öyrəndiyimiz dövrə qədər çatan şəhərlərin təkamül inkişafına nəzər salmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

Əsası hələ eramızdan əvvəl qoyulmuş **Naxçıvan şəhəri** öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə Azərbaycan Atabəyləri dövründə çatmışdı¹. Müəyyən müddət ərzində Eldəgizlər sülaləsinin iqamətgahlarından birinə çevrilən bu şəhər öz dövrünün ən böyük şəhərləri sırasına çıxmışdı. Araz çayı sahilindəki hündür- [55-56] lükdə salınmış Naxçıvan şəhəri möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu². Şəhərdə ictimai əhəmiyyət kəsb edən çoxlu binalar — gözəl saraylar, köşklər, məscidlər, məqbərələr, mədrəsələr var idi³.

Bu dövrdə Naxçıvan şəhəri özünün yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları ilə də məşhur idi. Yerli sənətkarlar həm daxili, həm də xarici bazar üçün müxtəlif parçalar, xalça, palaz, xurcun, keçə, çuxa, müxtəlif ev əşyaları, dulmuşluq məmulatları və həmçinin misdən, qiymətli metallardan hazırlanmış məhsullar istehsal edirdilər. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, bu dövrdə Naxçıvan şəhərində təxminən 150 — 200 min nəfər əhali yaşayırdı⁴.

¹ Bu barədə ətraflı bax: A. A. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. — Баку, 1956, с. 52; R. Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 44-67; M. X. Heydərov. Города и городское ремесло, с. 30-31; s. 30—31; 3. M. Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti — Bakı: Elm, 1985, s. 189—191.

² Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XII в. на персидском языке. — «Ученые записки ИВ АН СССР». Т. IX, 1954, с. 208-209.

³ Yəni orada.

⁴ R. Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 60—61 (t. e. d. M. X. Heydərov bu rəqəmə şübhə ilə yanaşır və göstərir ki, həmin dövrdə Naxçıvan şəhərində təxminən 80-100 min nəfər əhali yaşayırdı. Bax: M. X. Heydərov. Göstərilən əsəri, s. 31).

Monqol işğallarının başlanması ilə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında yeni bir mərhələnin — iqtisadi tənəzzül və dağıntı mərhələsinin bir növ «əsası» qoyuldu. Səfəvilər dövlətinin yaranmasınadək davam etmiş bu mərhələdə, xüsusilə onun ilk çağlarında Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Naxçıvan şəhəri də kütləvi dağıntıya və qırğına məruz qalmışdı⁵. XIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzmiş səyyah Vilhelm Rubruk monqol işğallarının ağır nəticələri haqqında qiymətli məlumatlar verir. Naxçıvan şəhərinin vəziyyətini təsvir edərkən V. Rubruk yazırdı ki, monqollar şəhəri demək olar ki, boş səhraya çevirmişdilər⁶.

Monqol işğallarının ağır nəticələrinə baxmayaraq Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan şəhəri də XIII əsrin sonlarından başlayaraq tədricən bərpa olunmağa başlamışdı. Bununla belə, XIV — XV əsrlərdə baş vermiş siyasi çəkişmələr şəhərin inkişafına mane olmuş, ona özünün əvvəlki qüdrət və əzəmətini tamamilə canlandırmağa imkan verməmişdi. [56-57]

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ərazisində Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi ölkənin iqtisadi həyatının, o cümlədən şəhərlərinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə Azərbaycanda əvvəllərdən mövcud olan mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər yenidən fəaliyyətə başladı. Yaranmış siyasi şərait Naxçıvan bölgəsində də şəhər həyatının inkişafına müsbət təsir göstərmiş oldu. Vaxtı ilə kiçik yaşayış məntəqələri olan Ordubad, Əylis, Culfa və qismən də Azad (bəzi mənbələrdə Aza) nəinki Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də bütün Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan şəhərlərə çevrilmişdilər⁷.

XVI — XVII əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlər arasında **Culfa** xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Araz çayı sahilindəki qayalıqlar arasında yerləşən Culfa şəhərində əhalinin başlıca məşğuliyyəti ticarət olmuşdur⁸. Bu da təsadüfi deyildir ki, səkkiz min ailənin yaşadığı Culfa şəhərinin əhalisi «əkinə yararlı torpaq sahələri olmadığından özlərini ancaq ticarətlə saxlaya bilirdilər»⁹. Lakin XVII əsrin əvvəllərində yeni qüvvə ilə qızıışan Səfəvi-Osmanlı müharibələri Culfa şəhərinin yerlə yeksan olunmasına və onun bir şəhər kimi sıradan çıxmasına gətirib çıxardı. Şəhər türklərin əlinə keçməsinə deyərək Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas 1603-cü ildə şəhər əhalisini İsfahan şəhərinin yaxınlığına köçürdü, özünü isə tamamilə xarabazarıya çevirdi¹⁰. I Şah Abbasın məqsədi bir də bu idi ki, Culfa tacirlərinin fəaliyyətindən istifadə edərək, paytaxt seçdiyi İsfahan şəhərinin ticarətini genişləndirsin. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahlarının əsərlərinə istinad edən t. e. d. Ə. Ə. Rəhmanın yazılarından məlum olur ki, Culfa şəhəri uzun müddət xaraba vəziyyətində qalmaqda davam etmişdir¹¹.

Orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinin yüksəliş dövrü keçirən şəhərlərindən biri **Ordubad** idi. XVII əsrin [57-58] əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı dəfələrlə dağıntıya məruz qalmasına baxmayaraq, şəhər hər dəfə bərpa olunmuş və əvvəlki qüdrətini özünə qaytara bilmişdir. Bunu, hər şeydən əvvəl, Səfəvi hökmdarlarının, ilk növbədə I Şah Abbasın Ordubada göstərdiyi himayədarlıqla əlaqələndirmək lazımdır. Şah Abbasın əmri ilə Ordubad şəhəri dövlətə verilən bütün vergilərdən azad edilmişdi¹². Çox güman ki, ordubadlılara vergi immunitetinin verilməsində I Şah Abbasın əslən Ordubaddan olan baş vəziri Hatəm bəy Ordubadının rolu az olmamışdır.

Naxçıvan diyarının şəhərləri içərisində XVI — XVII əsrlərdə yenidən yüksəliş dövrü keçirən **Azad (Aza) şəhəri** də diqqəti cəlb edir. Bu şəhər Araz çayının sol sahilində, Culfa ilə Ordubad arasında yerləşirdi¹³. Azad şəhəri beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Şəhərdə və onun ətrafında istehsal edilən biyan kökü əhalinin xarici ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Şəhərin geniş xarici ticarət əlaqələrini burada dörd karvansaranın mövcud olması bir daha sübut edir¹⁴. Azad şəhəri XVII əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin çiçəklənən şəhərlərindən biri olduğundan səyyahların diqqətini cəlb etmişdi. XVII əsrə aid mənbələrdə şəhərin adı müxtəlif formalarda — Azad, Azadciran və s. şəkillərdə verilir. Fransız səyyahı Tavernye bu şəhəri Əsədabad, Məcidəddin əl-Hüseyni isə Azadabad adlandırırlar.

⁵ И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII — XIV вв. — М. — Л., 1960, с. 36.

⁶ Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны — СПб., 1882, с. 171.

⁷ М. Х. Heydərov. Göstərilən əsəri, s. 868.

⁸ С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга. — Материалы по истории торговых сношений джюльфинских купцов в XVI - XVII вв. Тбилиси, 1939, с. 66-68.

⁹ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s.868.

¹⁰ Yənə orada.

¹¹ А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 170.

¹² Azərbaycan tarixi, I cild. — Bakı, 1961. s. 191; M. S. Neymətova. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII—XVIII əsrlər). — Bakı, 1963, s. 31-37.

¹³ М. Х. Heydərov. «Aza» — Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 1976.

¹⁴ М. Х. Гейдаров. Города..., с. 869.

Naxçıvan bölgəsinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri də **Əylis** şəhəri idi. XVII əsrdə burada 10 min ailə yaşayırdı¹⁵. Əgər bu rəqəmin reallığını qəbul etsək və hər ailədə orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, göstərilən dövrdə Əylisdə təxminən 50 min nəfər adamın yaşadığını söyləyə bilərik. XVII əsrdə Əylis şəhərinin yüksəliş dövrü keçirdiyini digər mənbələr də təsdiq edir. Hətta XVII əsrin sonlarında ümumi iqtisadi tənəzzül şəraitində belə bu şəhər öz ticarət əhəmiyyətini itirməmişdi. Culfa şəhəri dağıldıqdan - [58-59] sonra bu şəhərin ticarət əhəmiyyəti daha da artdı. Əsrin sonunda burada yeni bazar və karvansaranın tikilməsi¹⁶ də yuxarıda deyilən fikirləri bir daha təsdiq edir.

Naxçıvan bölgəsinin digər, şəhərlərindən fərqli olaraq Əylis şəhəri ölkəni bürümüş iqtisadi tənəzzülə və dəfələrlə yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalmasına baxmayaraq, XVIII əsrin ortalarında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra keçmiş Səfəvilər dövlətinin ərazisini bürümüş qanlı müharibələr bu dəfə Əylis şəhərindən də yan keçmədi. Məhz XVIII əsrin ortalarında Əylis şəhəri tamamilə dağılmış, ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini itirmişdi. Mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1751 — 1752-ci illərdə Azərbaycanın cənub vilayətlərində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən Azad xan Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum edərkən¹⁷ yolüstü Əylis şəhərini də mühasirəyə almışdı¹⁸. Şəhər əhalisi ciddi müqavimət göstərsə də, uzunmüddətli mühasirəyə tab gətirməyib nəticədə məğlubluq uğradı. Şəhəri ələ keçirdikdən sonra Azad xan əhalinin xeyli hissəsini qırdı, şəhərin özünü isə yerlə yeksan etdi¹⁹. Sonralar Əylis şəhərinin yerində onun ticarət və sənətkarlıq ənənələrini qismən davam etdirən üç böyük kənd — Aşağı Əylis, Yuxarı Əylis və Varakort kəndləri meydana gəldi²⁰. XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş kamera I təsvirlərdən aydın olur ki, adları çəkilən hər üç kənddə əhalinin başlıca məşğuliyyəti ticarət və sənətkarlıq olmuşdur²¹.

Naxçıvan bölgəsinin ən böyük şəhəri sayılan Naxçıvanın da tarixi faciəli olmuşdur. XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində yeni "qüvvə ilə qızıqan Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində şəhər xeyli dağıntıya məruz qalmışdı. Onu da qeyd etməliyik ki, XVII əsrin əvvəllərində gedən müharibə zamanı Nax- [59-60] çivan həm Səfəvi, həm də Osmanlı qoşunları tərəfindən dağıdılmışdı.

Naxçıvanın strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Şah I Abbas ilk əvvəl bu şəhəri öz ordusunun dayaq məntəqəsinə çevirmək qərarına gəlmişdi²². Lakin türk ordusunun hücumlarına tab gətirə bilməyən Səfəvi qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə məcbur olmuşlar. Lakin düşməni hər hansı ərzaqdan məhrum etmək məqsədi ilə Səfəvi qoşunları şahın əmrinə əsasən geri çəkilməmişdən əvvəl şəhərdə və bütövlükdə bütün vilayətdə böyük dağıntılar törətdilər. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, 1605-ci ildə Naxçıvan şəhərindən və bölgəsindən 70 min adam İranın içərilərinə sürgün edilmişdi. «Böyük sürgün» adı almış tədbir zamanı Azərbaycanın digər yerləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri, ilk növbədə Naxçıvan şəhərinin özü, sözün həqiqi mənasında, xarabalığa çevrilmişdi. Bu dövrün hadisələrindən bəhs edən mənbələrdən birində göstərilirdi ki, həmin bölgədə Naxçıvandan tutmuş Vana qədər bir dənə də bina salamat qalmamışdı²³.

XVII əsrin 30-cu illərində Naxçıvan şəhəri yenidən böyük dağıntıya məruz qaldı. 1635-ci ildə Mehmed paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunları hələ bərpa olmağa macal tapmamış şəhəri ələ keçirib yenidən dağıtdılar²⁴.

Məlumdur ki, yüz ildən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə sülh bağlanmaqla nəticələndi. Ölkənin digər yerləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinin də bərpası üçün əlverişli şərait yarandı. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə şəhər həyatına elə ağır zərbə vurulmuşdu ki, XVII əsrin ikinci yarısında hərbi əməliyyatların kəsilməsinə baxmayaraq onu tam bərpa etmək mümkün olmamışdı. Bu baxımdan əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Övliyə Çələbinin məlumatları xeyli təəccüb doğurur. O yazır ki, türk işğalından sonra «bu yerlər xeyli abadlaşmışdır. Şəhərdə 10200 ev, 70 məscid və 40 ibadət xana, 20 karvansara, 7 hamam [60-61] və 1000-ə yaxın dükan vardı»²⁵. Türk səyyahının verdiyi bu məlumatlar digər

¹⁵ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 869.

¹⁶ Дневник Закария Акулиского. – Ереван, 1939, с. 121.

¹⁷ С. М. Алиев. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха. Вах: Иран. История и культура в средние века и новое время. М., 1980, с. 42; Г. Кикодзе. Ираклий II. – Тбилиси, 1945, с. 33-35.

¹⁸ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, 358-ci sənəd, v. 6.

¹⁹ Yənə orada.

²⁰ Yənə orada, v. 57-109.

²¹ Yənə orada, v. 57-109.

²² А. А. Рахмани. «Тарих-и алам-арайи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. – Баку: Элм, 1960, с. 99.

²³ И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI — XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана вып. I. 1949, с. 278.

²⁴ R Məmmədov. Göstərilən əsəri, e. 136-137.

²⁵ Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII). Вып. 3. – М., 1983, с. 114-115.

mənbələrdə göstərilən məlumatlarla nəinki uyğun gəlmir, hətta müəyyən qədər ziddiyyət də təşkil edir. Belə ki, Övliyə Çələbidən xeyli sonra - 1664-cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Tavernye Naxçıvanın vəziyyətini təsvir edərək yazırdı: «Naxçıvan çox böyük şəhərlərdən biri olmuşdur. O, Sultan Murad tərəfindən dağıdılmışdır. Orada çoxlu miqdarda gözəl məscidlərin xarabalıqları görünür»²⁶. Tavernyedən təxminən on il sonra Azərbaycanda olmuş digər fransız səyyahı Şardenin məlumatı Övliyə Çələbinin yazısını təkzib edir. Onun yazdığına görə, bu dövrdə Naxçıvan şəhərinin ancaq mərkəzi hissəsi tikilib bərpa edilmiş, yerdə qalan hissəsi isə hələ xaraba vəziyyətdə qalmaqda davam edirdi²⁷. Şardenin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, vaxtı ilə 30 min ailənin yaşadığı Naxçıvan şəhərində XVII əsrin sonuncu rübündə cəmi 2 min ev var idi²⁸. Bununla belə, Şarden şəhərdə gedən qızğın bərpa işlərindən söhbət açaraq Naxçıvanın «hər cür mallarla və ərzaqla» dolu olan zəngin bazarlarından və digər ticarət mərkəzlərindən də danışırdı²⁹.

XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəllərində bütün ölkəni bürümüş ümumi iqtisadi tənəzzül şəraitində Naxçıvan şəhəri də geriləmişdi. Bu dövrdə şəhərdə cəmi 6 min nəfər əhali yaşayırdı³⁰. XVIII əsrin birinci yarısında Naxçıvan daha iki dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Əsrin 20-ci illərində şəhəri ələ keçirib dağıdan osmanlı əsgərləri burada 1735-ci ilə qədər qalmışlar. Bundan bir qədər sonra isə şəhər Nadir şahın orduları tərəfindən işğal olunub dağıdıldı. Naxçıvan şəhərinin keçirdiyi dağıntıları xarakterizə edən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən rus tarixçisi V. M. Sisoyev yazırdı: «Şübhəsiz ki, çox qədim şəhər olan Naxçıvan X əsrə qədər, bəlkə də çox əvvəllər meydana gəlmişdir. Onun sonrakı tarixini qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar: [61-62] hər 200 — 300 ildən bir şəhər özülünə qədər dağıdılmış, lakin hər dəfə yenidən bərpa edilmişdir³¹. XIX əsr rus müəlliflərindən biri isə Naxçıvan haqqında yazırdı ki, hər dağıntıdan sonra «bu şəhər əvvəlki görkəmi ilə olmasa da, əfsanəvi simurq quşu kimi yenidən dirçəlirdi. O, XVIII və XIX əsrlərə özünün əvvəlki zənginliyi və gözəlliyini tamamilə itirmiş bir şəhər kimi daxil olmuşdu»³².

Göründüyü kimi, Naxçıvan diyarı xanlıqlar dövrünə qədər özünün şəhərləri ilə zəngin olmuşdur. Lakin iqtisadi və xüsusilə siyasi amillərin təsiri altında bu şəhərlər ya özlərinin əvvəlki qüdrətini itirərək zəifləmiş, ya da tamamilə dağılaraq bir şəhər kimi tarix səhnəsindən silinmişdir.

XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində yalnız iki şəhər — Naxçıvan və Ordubad, sözün tam mənasında, orta əsr şəhərləri kimi qalmışdı. Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi başqa yerlərdə olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində şəhər həyatına müsbət təsir göstərmişdir. Bir sıra şəhərlərin xanlıqların inzibati mərkəzinə çevrilməsi, xarici hücumların müvəqqəti dayanması şəhərlərdə ticarət və sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Naxçıvan xanlığının inzibati mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhərində XVIII əsrin ortalarında yaşayış və inzibati binaların bir hissəsi bərpa olunmuş, iqtisadi, ictimai və mədəni həyat müəyyən dərəcədə dirçəlməyə başlamışdı.

Lakin XVIII əsrin 70 — 80-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan xanlığında feodal ara müharibələrinin Yeni qüvvə ilə şiddətlənməsi, əsrin 80-ci illərində Kartli-Kaxetiya çarlığının və Qarabağ xanlığının Naxçıvan xanlığını hədələməsi, 90-cı illərdə İran və rus qoşunlarının hücumları, XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələri iqtisadi həyatın digər sahələri kimi şəhərlərə də olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur, ki, Naxçıvan şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra da uzun müddət öz sima- [62-63] sını dəyişdirə bilməmiş³³, feodal şəhəri olaraq qalmışdır. Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan öz möhtəşəm bina və abidələri ilə fərqlənmirdi. «Xan sarayından başqa, demək olar ki, Naxçıvandakı evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli idi. Evlərin damları yastı və bir-birinə oxşayırdı»³⁴. Şəhər evlərinin əksəriyyəti daş və palçıqla hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdur. Evlərin belə hasarlarla əhatə olunmasını tədqiqatçı K. Engelqard belə izah edir: «Evlərin bu tipdə tikilməsini həm asiyalıların qısqanclığı ilə, həm də özlərini müdafiə etmək hissləri ilə izah etmək lazımdır. Çünki ardı-arası kəsilməyən basqınlar və hər saatda təhlükə gözlənilirdi zamanda, hər ev bir qalanı əvəz edirdi»³⁵. Xanlıqlar dövründə «Azərbaycanda elə bir şəhər, yox idi ki, yadelli işğalçıların hücumundan və ya qanlı feodal ara vuruşmalarından xətər çəkməsin»³⁶. Bütün

²⁶ Sitat R. M. МЭММƏДОВУН göstərilən əsərindən götürülmüşdür (s. 137).

²⁷ Путешествие Шардена. Тифлис, 1902, с. 12.

²⁸ Yəne orada.

²⁹ Yəne orada.

³⁰ И. П. Петрушевский. Göstərilən əsəri, s. 302.

³¹ Е. М. Сысоев. Древности Нахичеванской АССР. – Баку, 1928, с. 89.

³² К. Н. Никитин. Göstərilən əsəri, s. 114.

³³ NƏST, s. 68.

³⁴ Yəne orada.

³⁵ К. Engelqard. Göstərilən əsəri, s. 350.

³⁶ F. M. Əliyev. Şimali Azərbaycan şəhərləri, s. 30

bunlar ona gətirib çıxarmışdı ki, vaxtı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra şəhərlər dağılmış və kiçilmiş, habelə repressiv hadisə olan şəhərlərin aqrarlaşması prosesi güclənmişdi.

Öyrəndiyimiz dövrün siyasi hadisələri Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinə, ilk növbədə Naxçıvan şəhərinə ciddi ziyan vurmuşdu.

Məsələ burasındadır ki, XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında İranda Qacar sülaləsinin əsasını qoymuş lakin şah tacını qoymağa tələsməyən Ağa Məhəmməd xan 90-cı illərin əvvəllərində, demək olar ki, bütünlükdə İranı (Xorasandan başqa) öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, eyni zamanda özünü Cənubi Qafqazın da hakimi kimi hiss etdi. Çünki İranda Səfəvi hakimlərinin dövründə qərarlaşdırılmış ənənəyə görə şah həm də Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın ali hakimi olmalı idi³⁷.

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının bəzilərini özünə tabe edən Ağa Məhəmməd xan 1791-ci ildən başlayaraq öz qoşunlarını Şimali Azərbaycana yürüş etmək üçün hazırlıq verməyə başladı. Qəribədir ki, hətta bu bəd xəbəri eşidən bəzi Azərbaycan xanları yenə də [63-64] bir-birilə ədavət etməkdən əl çəkmədilər. Belə ki, 1792-ci ildə qarabağlı İbrahim Xəlil xan Naxçıvana əl uzatmaq fikrinə düşdü. O, öz qohumu olan Dağıstanın nüfuzlu feodallarından Ümmə (Ömər) xanla ittifaqa girərək, onu da əsasən muzzdlu qoşunlarla Naxçıvan qalasına yürüş etməyə dəvət etdi. Müttəfiq qoşunlarının sayı on bir minə çatdı. Lakin qalanın mühasirəsi uzun çəkmədi. Tezliklə Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə Kəlb Əli xan düşmən qoşunları ilə birlikdə döyüşdə qələbə çaldı. Bu barədə P. Q. Butkovun əsərində oxuyuruq: «Naxçıvanlı Kəlb Əli xan Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə onlar (düşmənlər — S. B.) üzərində qələbə çalıb, onları Qarabağa qayıtmağa məcbur etdi»³⁸. Bu günə kimi Naxçıvan ətrafında gedən döyüş yeri «Ləzgi qıran» adlanır.

Qarabağ və Dağıstandan gələn qoşunlar yenidən Naxçıvan xanlığının ərazisini tərk etmişdilər ki, Ağa Məhəmməd xanın qasidləri İran hökmdarının fərmanları ilə Azərbaycana daxil oldular. Mənşəcə türk (azərbaycanlı) olan Qacar tayfasının nümayəndəsi Ağa Məhəmməd xan elə güman edirdi ki, Azərbaycan xanları ilə ümumi dil tapa biləcək. Bu məqsədlə o, «...hər bir xana öz nümayəndəsini göndərdi ki, ona tabe olmaq rəmzi kimi girov sifəti ilə arvadını, uşağını və ya qardaşını göndərsin»³⁹. Qacarlar tərəfindən girovların alınması mərkəzdən uzaqda olan feodalların həmişə itaətdə olmasına zəmanət verirdi⁴⁰.

Ağa Məhəmməd xanın qoşunları qarşısında müqavimət göstərməyə kifayət qədər gücü olmayan naxçıvanlı Kəlb Əli xan qeyri-səmimi olsa da, zahiri təbəçilik rəmzi kimi gözü Naxçıvan taxtında olan və onun sevmədiyi əmisi oğlu Abbas Qulu xanı bir girov kimi Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə göndərdi⁴¹. Belə addımı atmaqla o, bir tərəfdən, İran hökmdarının bir nov tələbini ödəyir, digər tərəfdən, xan olmaq iddiası ilə yaşayan Abbas Qulu xanı Naxçıvandan uzaqlaşdırırdı. Lakin Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, Kəlb Əli xanın onun yanına göndərdiyi Abbas Qulu xan onun doğma qardaşı deyil. O, həmçinin bilirdi ki, Kəlb Əli [64-65] xan əmisi oğlunu sevmir, və onu, sadəcə olaraq, özündən uzaqlaşdırmışdır. Təbiətən çox qəddar olan Ağa Məhəmməd xan bunu bilsə də Naxçıvandan gələn girovu qəbul etdi, lakin buna görə Kəlb Əli xandan qisas almağı unutmadı. 1797-ci ildəki Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı özünü İranda şah elan edən Ağa Məhəmməd qəddarlıqla Kəlb Əli xandan qisas aldı. Şah onu özünün düşərgəsinə dəvət edib, xaincəsinə həbs etdirib, gözlərini çıxartdırıb məhbus kimi Tehrana göndərdi⁴². Bu hadisədən sonra Naxçıvan şəhəri İran sərbazları tərəfindən amansızcasına qarət olunmuşdu. Şahın əmri ilə Naxçıvan əhalisinin bir hissəsi zorla İrana köçürülmüşdü. Bu hadisədən sonra Naxçıvanın əhalisinin sayı xeyli azalmışdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, XVII əsrin sonlarında Naxçıvanda 2 min ev olduğu halda, XVIII əsrin əvvəlində cəmi 700 ev qalmışdı⁴³.

Naxçıvan, xüsusilə birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə xeyli dağıntıya məruz qalmışdı. Birinci Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1813-cü ildə Naxçıvanda olmuş məşhur səyyah Qaspar Druvil yazırdı: «Naxçıvan acınacaqlı bir vəziyyətdədir. Burada ancaq bir-birinə sıxılmış xarabalıqlar gözə dəyir; belə güman etmək olar ki, o, bir daha özünün əzəmətini bərpa edə bilməyəcək»⁴⁴. XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda olmuş rus məmurları da onun əsaslı dağıntılara məruz qaldığından və hələ də bərpa olunmadığından bəhs edirlər: «Naxçıvan bir qədər əvvəl hücumla alınmış şəhəri xatırladır»⁴⁵.

³⁷ В. Н. Левиатов. Göstərilən əsəri, s.163.

³⁸ P. Q. Butkov. Göstərilən əsəri, s. 319.

³⁹ Новая история зависимых и колониальных стран. – М., 1940, с. 216.

⁴⁰ P. Q. Butkov. Göstərilən əsəri, s. 320.

⁴¹ Новая история зависимых и колониальных стран, с. 216.

⁴² Ağa Məhəmməd şah Kəlb Əli xanı bir də ona görə cəzalanırdı ki, 1796-cı ildə rus qoşunları Şimali Azərbaycanda olduqları zaman o, rus ordusunun komandanlığı ilə məktublaşmışdır.

⁴³ NƏST, s. 17, 18.

⁴⁴ Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг., ч. 1. – М., 1826, с. 48.

⁴⁵ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, 353-cü sənəd, v. 6. 311-5.

1816-cı ildə Rusiyadan Naxçıvan vasitəsi ilə İrana gedən rus generalı A. P. Yermolov Naxçıvanda Kəlb Əli xanla görüşdüyü zaman Naxçıvan xanlığının hakiminin ona söylədiyi sözlər bu baxımdan çox səciyyəvidir. Söhbət zamanı Kəlb Əli xan nəinki təkcə öz acı taleyi, habelə bütün Naxçıvan xanlığının, öz doğma şəhəri Naxçıvanın taleyi haqqında da məyus ol[65-66]duğunu bildirmişdir. Bu barədə A. P. Yermolovun xatirələrində oxuyuruq. O yazır ki, Kəlb Əli xan pəncərə qarşısına gələrək ona demişdir: «...vaxtı ilə Araz çayı vadisinin gözəlliyi və zənginliyinə heyrətlə baxardım; gözəl bağları və meşəlikləri olan vadini çoxsaylı əhali canlandırırdı. İndi mənə deyirlər ki, boş səhralığa çevrilib, onun keçmiş zənginliyindən əsər belə qalmayıb. Yaxşı ki, tale mənim gözlərimi bağladı, vadinin belə bədbəxt gününü, tar-mar olmasını görmürəm. Bu vadini üç əsr mənim nəslim idarə etmişdir. Ara müharibələri və şahın ordusu bu bədbəxt torpağı boşluğa çevirdi, işğalçıların hər bir addımı xalqın bədbəxtliyinə səbəb oldu»⁴⁶.

Kəlb Əli xanın sözlərini bütünlüklə Naxçıvan şəhərinə şamil etsək, bu heç də yersiz olmazdı.

Beləliklə, deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik, yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumları ölkənin digər şəhərləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərinin də inkişafına olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Hətta Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra feodal ara müharibələrinin kəsildiyi şəraitdə belə bölgənin şəhərləri, ilk növbədə Naxçıvan uzun müddət bu dağıntıların nəticələrini aradan qaldıra bilməmişdi⁴⁷.

XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuş tipik feodal şəhəri idi. Xan sarayı istisna edilməklə, demək olar ki, bütün evlər bir mərtəbəli olub, bir-birlərinə oxşayırdı; bütün evlər bir mərtəbəlidir, yastı damlarla örtülü olub, küçə tərəfdən gildən tikilmiş hündür divarlarla əhatə olunmuşdur. Küçələr dar, əyri və çirklili olduğundan şəhər hədsiz dərəcədə yaraşıqsız və kədərli görkəmə malikdir. Şəhərdəki bütün əyri küçələri dolansan da boz-sarı divarlardan başqa heç nəyə rast gələ bilməzsən⁴⁸.

Naxçıvan bölgəsinin əsas şəhəri və xanlığın inzibati mərkəzi olan Naxçıvan əlverişli coğrafi [66-67] mövqeyə malik idi. Bu şəhər, Zəngəzur dağlarının qurtaracağında, Naxçıvançayın sağ sahilindən iki verst, Araz çayının şimal sahilindən isə səkkiz verst aralıqda yerləşirdi. Şəhər şimaldan Şeyx Mahmud, şərqdən Şəkərabad, cənubdan Tumbul və Yaxmana, qərbdən isə Əliabad və Xok mahalları ilə əhatə olunmuşdu⁴⁹.

Naxçıvan şəhəri inzibati cəhətdən bir neçə məhəlləyə bölünmüşdü. Göstərmək lazımdır ki, şəhərdə müxtəlif dövrlərdə məhəllələrin sayı da müxtəlif idi. Bu isə bir çox cəhətdən şəhərin tarixən məruz qaldığı hücum və dağıntılarla bağlı olmuşdur. Əlimizdə hələlik Naxçıvan şəhərinin müxtəlif dövrlərdə inzibati bölgüsünü əks etdirən kifayət qədər məlumat yoxdur. Mövcud tarixi boşluğu doldurmaq üçün Osmanlı əsgərləri Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvan şəhərini işğal etdikləri zamanı tərtib edilmiş «dəftərlər»də⁵⁰ və Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra rus məmurlarının tərtib etdikləri «kameral təsvirlər»də⁵¹ verilmiş məlumatlarla kifayətlənməli olduq. Əldə edilən az-çox mənbələr əsasında son orta əsrlərdən başlamış XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvan şəhərinin inzibati bölgüsündə baş verən dəyişiklikləri izləməyə və öyrənilən dövrdə onun inzibati mənzərəsini təsvir etməyə imkan yaranır.

Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş dəftərlərdəki məlumatlara görə, türk əsgərlərinin istilasından əvvəl Naxçıvanda aşağıdakı məhəllələr mövcud olmuşdur: «Mirzəbəy (başqa adı Came), «Günbəz» (başqa adı Nuri-Kamanlar), Qaziyi-Cahan (başqa adı Xoca Mirikan), Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Şahab, Bala, Xocabəy, Tizxiran və Xuzmerek məhəllələri»⁵².

XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın qərbində baş verən Osmanlı istilası ona gətirib çıxarmışdı ki, işğal olunan Naxçıvanda məhəllələrin sayı kəskin şəkildə azalaraq ikiyə endirilmişdi. Osmanlı dəftərində bu məhəllələr sadəcə olaraq Yuxarı və Aşağı məhəllə adlandırılır⁵³. XVIII əsrin ortalarında müstəqil Naxçıvan xanlığı [67-68]ğının meydana gəlməsi və yadelli işğalçıların hücumlarının müəyyən müddətə kəsilməsi Naxçıvan bölgəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafına, o cümlədən şəhər həyatına da müsbət təsir göstərdi. Xanlığı inzibati mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhəri tədricən bərpa olunmağa başladı. Bunu şəhərdə məhəllələri sayının artması

⁴⁶ Журнал посольства в Персии А.П. Ермолова. Чтение в императорском обществе истории и древностей при Московском Университете, кн. 2. – М., 1863, с. 180-181.

⁴⁷ Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX – вв., с. 11,17.

⁴⁸ К. Н. Никитин. Göstərilən əsəri, s. 121.

⁴⁹ И. Шопен. Göstərilən əsəri, s. 477.

⁵⁰ İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri. — İstanbul, Başbakanlıq arxivi, №699 (osmanlı dilində); Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. — İstanbul, Başbakanlıq arxivi № 903

⁵¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy, iş 353, 358, 372

⁵² İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri s 276-296

⁵³ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s 10-24

bir daha göstərir. Artıq XVIII əsri sonlarına yaxın şəhərdə dörd məhəllə — Sarbanla Şaqab, Əlixan, Qurdlar məhəllələri var idi⁵⁴.

XIX əsrin əvvəllərində biz yenidən şəhərin inzibati bölgüsündə dəyişiklik baş verdiyini müşahidə edirik. Bu dəyişiklik, hər şeydən əvvəl, şəhərdə məhəllələrin sayının xeyli artması ilə ifadə olunur. Mənbələrdə bu dövrdə Naxçıvanda artıq 13 məhəlləni olması haqqında məlumat vardır⁵⁵. Bu məhəllələr aşağıdakılardan ibarət idi: Sarbanlar, Erməni, Oruc məhəlləsi, Köhnə qala, Xoşulu, Çaparxana, Ziyilarx, Bilici, Şahab, Qala və Təzəkənd⁵⁶. Çox güman ki, «Erməni» və «Ziyilarx» məhəllələri Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvana ermənilər köçürüldükdən sonra əmələ gəlmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində aparılan Rusiya-İran müharibəsi şəraitində Naxçıvanda məhəllələrin sayının artması və deməli, şəhərin böyüməsi bir qədər təəccüblü görünə bilər. Lakin mənbələri diqqətlə araşdırdıqda bu məsələnin də düzgün izahını vermək mümkündür. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında hakimiyyət başında olmuş Kəlb Əli xanın dövründə Naxçıvan şəhərinin qala divarları xeyli möhkəmləndirilmiş və şəhər başqa yerlərə nisbətən yaşayış üçün daha az təhlükəli olmuşdur. Belə ki, 1806-cı ilin sonlarında İran taxt-tacının vəliəhdi Abbas Mirzə Naxçıvan şəhərini ələ keçirmək üçün dəfələrlə cəhd göstərsə də buna müvəffəq ola bilməmişdi⁵⁷.

Naxçıvan şəhərində məhəllələrin sayının artmasına təsir göstərən amillərdən biri də, şübhəsiz ki, çarizmin siyasəti olmuşdur. Məlumdur ki, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra İran və Türkiyə ərazisindən ermənilərin küt[68-69]ləvi şəkildə Azərbaycan xanlıqlarında yerləşdirilməsinə başlandı. Köçürülən ermənilərin bir qismi Naxçıvan xanlığında⁵⁸, o cümlədən Naxçıvan şəhərində yerləşdirildi⁵⁹.

Öyrəndiyimiz dövrdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzində dördbucaqlı şəkildə bazar meydanı yerləşirdi. Ticarət dükənlərinin və sənətkarlıq emalatxanalarının böyük əksəriyyəti məhz bu meydanda cəmlənmişdi⁶⁰. Bu dövrdə üç karvansara mövcud idi. Onlardan biri müharibələr zamanı dağılıb yararsız hala salınmışdı. Ticarət dükənlərinin və sənətkarlıq emalatxanalarının bir qismi karvansaralarda yerləşmişdi⁶¹. Naxçıvan şəhərinin kameral təsvirindən aydın olur, ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində cəmi 279 ticarət dükəni və sənətkar emalatxanası olmuşdur. Onlardan 56-sı müxtəlif səbəblərə görə fəaliyyət göstərmirdi⁶².

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan şəhəri xanlıqlar dövründə memarlıq baxımından o qədər də zəngin şəhər olmamışdır. Bu, şübhəsiz ki, uzun müddət davam etmiş yadelli işğallar və Azərbaycanın özündə gedən feodal ara müharibələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Bununla belə, öyrənilən dövrdə Naxçıvanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən binalar və tikililər var idi. Bu tikililər arasında məscidləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Vaxtilə Naxçıvan şəhəri özünün dini obyektləri ilə çox məşhur idi. XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş Övliya Çələbi yazırdı ki, burada 70 camə və 40 məscid var idi⁶³. Türk səyyahı bunlardan Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Çıqal oğlu, Xadim Cəfər paşa camelərinin gözəlliyini xüsusi qeyd edir, bəzilərinin isə hətta İstanbul camelərini xatırladığını yazır⁶⁴. Xanlıqlar dövründə Naxçıvanda cəmi dörd məscid fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, bu məscidləri Evliya Çələbinin təsvir etdiyi məscidlərlə müqayisə etmək olmazdı. Müasirlərdən biri yazırdı ki, «Naxçıvanda dörd məscid var, onların memarlıq[69-70] baxımından çox sadə görünüşü var və Asiya üslubunda tikilmişlər»⁶⁵. Bu dövrdə Naxçıvanda üç hamam — Şeyx-Əli bəy, Fəzli bəy və Mirzəli bəy hamamları da fəaliyyət göstərirdi⁶⁶.

XVIII əsrin sonu—XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlərdən biri də Ordubad idi. Uzun müddət inzibati mərkəz olan və buna görə də tez-tez hücumlara məruz qalan Naxçıvandan fərqli olaraq Ordubad şəhəri dağıntılara daha az məruz qalmışdı. Bu isə, şübhəsiz ki, şəhərin ümumi görkəminə, həm də iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş bütün mənbələrdə Ordubad Naxçıvan bölgəsinin ən abad, yaşlılıqlara qərq olunmuş yaraşlıq şəhəri kimi təsvir olunur. «Ordubad

⁵⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., sənəd 353, v. 3.

⁵⁵ Yenə orada, v. 4; *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri, s. 477.

⁵⁶ *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri

⁵⁷ Папорт генерал-майора Несветаева гр. Гудовичу от 6 марта 1807 года. АК АК, т. III, д. 1025, с. 599.

⁵⁸ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., sənəd 353; *S. Qlinka*. Göstərilən əsəri, e. 111.

⁵⁹ Azərbaycan MDTA. f. 24, I siy., sənəd 353.

⁶⁰ Yenə orada.

⁶¹ Yenə orada.

⁶² Yenə orada.

⁶³ *Övliya Çələbi*. Göstərilən əsəri, s. 114-115.

⁶⁴ Yenə orada.

⁶⁵ *K. N. Nikitin*. Göstərilən əsəri, s. 121

⁶⁶ Yenə orada.

şəhəri görkəm etibarilə rəngarəngdir və İrəvan və Naxçıvandan daha çox ürəyətandır. Orada xarabalıqlar, demək olar ki, yoxdur. Küçələr bütün Asiya şəhərlərində olduğu kimi, dolanbac olsalar da kildən tikilmiş divarlar və binalar bir bütövlük təşkil edirlər, binaların arasında gözəl bağlar görünür. Hər addım başında olan su ətrafa sərinlik yayır və bir çox həyətlərdə fəvvarələr yaradır»⁶⁷.

Ordubad şəhəri Zəngəzur dağlarının ətəklərindən başlayan və iki dağ silsiləsinin ardınca uzanan maili düzənlikdə yerləşirdi. Şəhər şimaldan Aşağı Andemich, şərqdən Kəntan, qərbdən Dəstə köndləri ilə həmsərhəd idi⁶⁸. Ordubad çayı şəhəri iki hissəyə bölürdü... Çayın üstündən daşdan körpü tikilmişdi⁶⁹.

Naxçıvana nisbətən kiçik şəhər olan Ordubadda məhəllələrin də sayı nisbətən az idi. Osmanlı dəftərlərinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVIII əsrin birinci rübündə burada dörd məhəllə — Anbaras, Minkis, Sərsəhər və İştərənke məhəllələri olmuşdur⁷⁰. XVIII əsrin birinci rübündən XIX əsrin əvvəllərində keçən müddət ərzində şəhərdə olan məhəllələrin sayında elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Ordubadda [70-71] beş məhəllə olduğu göstərilir⁷¹. Məhəllələrin adları da elə bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdı. Osmanlı dəftərlərində İştərənke kimi qeyd olunan məhəllənin adı ruscillə mənbədə Üç düdankə (Üç dudanqa) kimi verilir. Bütövlükdə XIX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərində aşağıdakı məhəllələr var idi: Anbaras, Kürdüdal (çox güman ki, «Kürdtala»nın təhrif olunmuş formasıdır), Minkis, Sərsəhər və Üç düdəngə.⁷²

Nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq, Ordubad şəhərində ictimai binalar və tikililər Naxçıvandan çox idi. Şəhərdə üç meydan var idi ki, bunlardan da ən səfəlisı Kürd meydanı adlanan dördbucaqlı meydan idi⁷³. Vaxtilə buraya alver məqsədi ilə çoxlu kürdlərin gəldiyi güman olunur. Bu meydanda yerləşən şəhər bazarı bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Ordubadda da ticarət dükənlərinin və sənətkar emalatxanalarının cəmləşdiyi əsas mərkəz idi. Burada dükən və emalatxanaların sayı 197-yə çatırdı⁷⁴.

Dini obyektlərin sayına görə də Ordubad şəhəri Naxçıvandan üstün idi. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş mənbələrdən birinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin vaxt şəhərdə altı məhəllə məscidi fəaliyyət göstərirmiş. Bu məscidlərdən ən böyüyünün nəzdində mədrəsə mövcud idi⁷⁵.

Ordubad şəhəri uzun müddət Naxçıvan bölgəsinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu, şəhərdə tikilmiş karvansaraların timsalında özünü daha aydın göstərirdi. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Ordubadda karvansaraların ümumi sayı altıya çatırdı. Lakin bölgədə gedən siyasi çəkişmələr və ümumi iqtisadi tənəzzül bu sahədə də özünü göstərirdi. Belə ki, şəhərdə mövcud olan altı karvansaradan yalnız ikisi fəaliyyət göstərirdi. Yerdə qalan dörd karvansara isə dağıdılmış vəziyyətdə idi. Onların birində dulmuşluq emalatxanası fəaliyyət göstərirdi⁷⁶.

Öyrəndiyimiz dövrdə Ordubadın mühüm sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olması da onun ümumi görkəminə [71-72] təsir göstərən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdi. Ordubadda başqa sənət sahələri ilə yanaşı 12 dabbaxana fəaliyyət göstərirdi⁷⁷. Məlumdur ki, orta əsrlərdə dabbaxanalar sənətin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar şəhərlərin kənarlarında olan su hövzələrinin yaxınlığında tikilirdi. Lakin Ordubadda adicə səhlənkarlıq ucbatından bu dabbaxanalar düz şəhərin ortasında çayın üstündə tikilmişdi. Burada çoxlu su tələb edən iki ipəkşarıma emalatxanası da fəaliyyət göstərirdi. Nəticədə buradan bağlara axan su çirklənirdi⁷⁸.

Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərindən bəhs edərkən XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş mənbələrdə adı çəkilən Abbasabad qalası haqqında da danışmaq yersiz olmaz. Mənbələrin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, həmin qala hərbi zərurətdən yaranmış bir obyekt olmuşdur. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində (1804 — 1813-cü illər) dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğrayan İran tərəfi Naxçıvan xanlığının ərazisində özünün hərbi mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət verirdi. İran komandanlığı bu məqsədlə qalaları təmir etdirir və özünün dayaq nöqtəsi ola biləcək yeni qala tikdirirdi⁷⁹. Belə qalalardan biri şahzadə Abbas Mirzənin arzusu ilə fransız mühəndisləri tərəfindən Naxçıvan yaxınlığında tikilmiş və İran taxt-tacının vəliəhdinin

⁶⁷ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-çi sənəd, v. 5-6.

⁶⁸ *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri, s. 481.

⁶⁹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 9.

⁷⁰ M. Bünyadov, H. M. Məmmədov. Naxçıvan dəftəri. — «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 13 sentyabr 1985.

⁷¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 3; *İ. Şopen* Göstərilən əsəri, s. 481.

⁷² Yenə orada.

⁷³ *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri, s. 483.

⁷⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-çi sənəd, v. 9.

⁷⁵ *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri, s. 482.

⁷⁶ Yenə orada.

⁷⁷ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 9.

⁷⁸ Yenə orada, v. 13; *İ. Şopen*. Göstərilən əsəri, s. 484.

⁷⁹ Mərkəzi hərbi Dövlət Tarix Arxiv (MDHTA), f. VUA, 6164-cü sənəd, III hissə, v. 16.

şərəfinə adlandırılmış Abbasabad qalası idi. Mənbədə göstərilir ki, Abbasabad qalası «...Abbas Mirzə tərəfindən Avropa zövqündə tikdirilmişdir»⁸⁰. Bu qala Naxçıvanın cənub-qərbindən 10 kilometr məsafədə yerləşirdi. Abbasabad qalası Araz çayı üzərində olan keçidin (körpünün) qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycana gedən yola nəzarət edir, lazım gəldikdə bu yolu bağlaya da bilirdi. Qala İran mövqelərinin rus ordusunun hücumlarından qorunması üçün də mühüm məntəqə hesab edilirdi. Mənbələrin verdikləri təsvirlərdən aydın olur ki, qala düzgün beşbucaqlı formasında tikilmişdi. Qalada olan çoxlu istehkamlardan ikisi — qərb istiqamətində Araz çayına [72-73] söykənirdilər⁸¹. Belə istehkamların başlıca vəzifəsi zərurət nəticəsində qala qarnizonu geri çəkilməyə onun Araz çayının sağ sahilinə təhlükəsiz keçməsinə təmin etməkdən ibarət idi.

O. Yevetski yazırdı ki, «Abbasabad qalası fransız və ingilis zabitləri tərəfindən tikilib möhkəmləndirilmiş bürcləri olan beşbucaqlı poliqondur»⁸². Abbasabad qalası vaxtilə bu bölgədə mövcud olan qədim Astabad yaşayış məntəqəsinin yerində birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə inşa edilmişdi. 1834 — 1835-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində olmuş F. Korf qalanın tikilmə tarixindən bəhs edərək yazırdı: «Mən 25 il əvvəl bu ölkədə Abbas Mirzə tərəfindən tikdirilmiş Abbasabad qalasını gördüm. O, Abbas Mirzənin yanında xidmət edən bir fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir»⁸³.

Abbasabad qalası rus tarixçisi N. Nsfedovun 1839-cu ildə nəşr olunmuş yol qeydlərində daha ətraflı təsvir olunur «...Naxçıvanın əks tərəfində zərərli iqliminə görə tərk edilib dağıdılmış Abbasabad qalası görünür. Mən fransız mühəndislərinin tikdikləri bu tikiliyə baş çəkməyi özümə borc bildim. Məhz həmin mühəndislər otuz il əvvəl qarışıq bir zamanda onun tikintisi ilə məşğul olmuşlar. Daşla hörülmüş və lazım gəldikdə su ilə doldurulan dərin xəndək, ikiqat mazgallı olan divar, bürclər, daşla örtülmüş yollar və istehkamların müdafiə vasitələri göstərir ki, İranın əvvəlki dostları burada həqiqətən çox böyük məharətlə çalışmışlar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onlar böyük uzaqgörənliklə qalanı elə tikmişlər ki, körpü üzərinə çıxan qarnizon Arazın o tayına, öz ölkələrinin içərilərinə təhlükəsiz çəkilə bilsinlər»⁸⁴.

Mənbələrin verdikləri məlumatlara əsasən belə fikir söyləmək olar ki, Abbasabad qalası birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində fransızlar tərəfindən tikilmiş, Gülistan müqaviləsindən (1813) sonra ingilislər tərəfindən bərpa edilərək yeni [73-74]dən qurulmuşdur. Çox güman ki, Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra baxımsızlıq ucbatından yararsız hala düşmüşdür. Ümumiyyətlə isə, kim tərəfindən tikilməsindən asılı olmayaraq, Abbasabad qalası İran ordusunun Cənubi Qafqazda mühüm dayaq məntəqələrindən biri olub, Azərbaycanın cənubuna gedən yolun təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Mənbələrdə Abbasabad qalasının daxili quruluşu, burada mülki əhalinin yaşayıb-yaşamaması barədə hələlik məlumata təsadüf etməmişik. Yalnız P. Zubovun əsərində göstərilir ki, əvvəllər bu yerdə Astabad adlı böyük kənd olmuşdur⁸⁵. Lakin müəllifin yazısından aydın olmur ki, qala tikilərkən burada əhali yaşayırdı və əgər yaşayırdısa, onların sayı nə qədər idi və əsas məşğuliyyətləri nədən ibarət idi. Bununla belə, qalanın yerində olmuş yaşayış məntəqəsinin Astabad adlandırılması bizdə şübhə oyatmır.

Orta əsrlərdə, xüsusilə öyrəndiyimiz dövrdə şəhər əhalisinin sayı və ictimai tərkibindən danışırkən həmin dövrdə yaranmış gərgin siyasi vəziyyəti nəzərə almamaq olmaz. Çünki bu zaman Azərbaycanın əksər şəhərlərinə ya bilavasitə və yaxud da bivasitə ya xarici işğalçıların, ya da feodal ara müharibələrinin nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdı. Bu isə şəhər əhalisinin tərkibinə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, feodalizm dövründə Azərbaycanda şəhər əhalisinin formalaşması bu günə kimi dəqiq şəkildə tədqiq olunmamışdır. XVIII əsrdə, xüsusilə xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin miqdarı və ictimai tərkibi də, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Halbuki bu məsələlərin tədqiqi şəhərlərin ictimai-iqtisadi quruluşunu, ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha dəqiq öyrənməyə imkan verərdi. Həm də əhalinin sayca və ictimai tərkibcə öyrənilməsi şəhərlərdə sənətkarlıq məhsullarının, ticarətin vəziyyətini və miqdarını öyrənməyə, yerli bazarların və şəhər əhalisinin tələbatını dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərindəki bu vəziyyəti dəqiqləşdirmək üçün, demək olar ki, faktiki material yox dərəcəsidir. Yalnız Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra yeni torpaqlarda [74-75] əvvəllər mövcud olan qayda-qanunu və vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə çarizm öz məmurlarına həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırırdı. Rus məmurlarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib etdikləri «təsvirlər»

⁸⁰ П. Зубов. Картина последней войны России с Персией. – СПб. 1836, с. 131.

⁸¹ П. Зубов. Göstərilən əsəri, s. 131.

⁸² О. Евецкий. Статистическое описание Закавказского края. – СПб. 1833. с. 200.

⁸³ Ф. Корф. Воспоминание о Персии. 1834-1835 гг. – СПб., 1838, С. 7.

⁸⁴ Н. Нефедов. Взгляд на армянскую область в путевых записках. – СПб., 1839, с. 47

⁸⁵ П. Зубов. Göstərilən əsəri, s. 131

və arayışlar hazırda obyektiv olaraq Azərbaycan tarixi üçün əvəzənilməz mənbəyə çevrilmişdir. «Naxçıvan ölkəsinin təsviri»ndə Naxçıvan şəhərinin əhalisi və əhalinin ictimai tərkibi haqqında həqiqətə yaxın dəlillər əldə etmək mümkündür. Həmin «təsvir»dən müəyyən etmək olur ki, Naxçıvan xanlıq Rusiyaya ilhaq olunduqdan əvvəlki dövrdə, həm də Rusiya dövlətinin tərkibində olduğu müddətdə də Naxçıvan şəhəri xalis feodal şəhəri olmaq etibarilə qalmaqda davam etmişdir. «Təsvir»də bir də göstərilir ki, feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların tez-tez baş verən basqınları nəticəsində şəhər əhalisi öz doğma evini və ocağını tərk etməyə məcbur olmuşdur. Qaçqın şəhər əhalisi öz əmlakları ilə birlikdə əlçatmaz yerlərdə gizləndi. Belə bədbəxt hadisələr dövründə şəhər əhalisi soyuqdan və aclıqdan məhv olurdu. Bu cür hadisələr Azərbaycanın şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda da baş vermişdir.

Naxçıvan bölgəsindəki şəhərlərin əhalisinin sayı, onun sosial və milli tərkibi, əhalinin məşğuliyyəti əsrlər boyu siyasi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda elə bir şəhər yox idi ki, bu və ya digər dərəcədə feodal ara müharibələrindən zərər çəkməsin.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin siyasi və sosial tərkibini özündə əks etdirən faktiki materiallar olduqca azdır. Tam inamla demək olar ki, XVIII əsrin ikinci yarısında göstərilən şəhərlərdə əhalinin sayına dair materiallara hələlik təsadüf edilməmişdir. Bu sahədə mövcud boşluğu doldurmaq üçün əlacsızlıqdan yenə də XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş müxtəlif xarakterli mənbələrdən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

XIX əsrin əvvəllərinə aid arxiv materiallarını və digər mənbələri diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, müharibə şəraitinin olmasına baxmayaraq şəhər əhalisinin sayında nisbi təbii artım müşahidə olunur. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəhərlərin daha yaxşı müdafiə olunması və rus çarizminin köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Rus ordusunun zabiti mayor Matuşeviç öz raportunda 1806-cı ildə Naxçıvanda 5 min nəfərdən [75-76] çox adamın yaşaması haqqında məlumat verir. Matuşeviç öz raportunda həm də başqa bir maraqlı məsələyə toxunur. Onun məlumatından aydın olur ki, qış vaxtı şəhərə daha «1000-ə qədər köçəri ailəsi toplaşdı»⁸⁶. Əgər bu məlumatın həqiqətə uyğunluğunu qəbul etsək, onda ilin qış fəslində Naxçıvanda təxminən beş mindən daha çox adamın yaşadığı haqqında mülahizə söyləyə bilərik.

Matuşeviçin verdiyi məlumat XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində tərtib edilmiş digər materiallarda da təsdiq olunur. Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə quberniya katibi Zolotnitski tərəfindən tərtib olunmuş kameral təsvirində göstərilir ki, Türkmənçay müqaviləsi bağlanan dövrdə şəhərdə 873 ev var idi⁸⁷. Bu evlərdə 1330 ailə yaşayırdı və əhalinin ümumi sayı 5470-ə çatırdı⁸⁸.

Öyrənilən dövrdə Naxçıvan şəhərində əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat o qədər də çox deyil. Lakin həmin məlumatlardan aydın olur ki, şəhər əhalisi öz sosial vəziyyətinə görə iki böyük qrupa bölünürdü: vergi ödəyənlər və vergidən azad olunanlar. Şəhərdə yaşayan ailələrdən ancaq 12.7-si hər cür vergidən azad edilmişdilər⁸⁹. Bu ailələrin tərkibinə diqqət verdikdə aydın olur ki, onlardan 2-si xan, 45-i bəy və sultan, 11-i hərbi, 2-si ali müsəlman ruhani, 36-sı axund və molla, 22-si seyid, 34-ü dərviş, 6-sı isə mirzə ailəsi olmuşdur⁹⁰. Sənətkar və tacir ailələri şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Naxçıvan şəhərində xeyli kəndli ailəsi də yaşayırdı.

Naxçıvanla müqayisədə daha kiçik şəhər olan Ordubadın əhalisi də nisbətən az idi. Ordubad şəhərinin kameral təsvirindən aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı dövrdə burada 635 ev var idi⁹¹. Şəhərdə yaşayan ailələrin ümumi sayı isə 803-ə bərabər idi. Əhalinin ümumi sayı 3444 nəfər idi⁹².

Göstərilən rəqəmləri XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunan statistik materiallarda və arxiv sənədlərində olan rəqəmlərlə müqayisə etdikdə istər Naxçı [76-77] anda, istərsə də Ordubadda şəhər əhalisinin artımı haqqında əvvəlcədən söylədiyimiz fikir bir daha təsdiq olunur. Belə ki, Naxçıvan vilayətinin statistik təsvirindən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində dörd məhəllədə yerləşən 700 ev var idi⁹³. Həmin dövrdə şəhərdə yaşayan ailələrin 260-ı vergi verməkdən azad idi. Bütövlükdə 700 evin hər birində orta hesabla 5 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, işğal olunmazdan əvvəl Naxçıvanda 3500 nəfər əhalinin yaşadığını söyləyə bilərik. Lakin bu mənbənin verdiyi məlumat əsasında göstərilən dövrdə şəhərdə həqiqətən də 3500 nəfərin yaşaması barədə qəti hökm vermək olmaz. Çünki evlərin sayı ilə heç də həmişə ailənin sayı uyğunluq təşkil

⁸⁶ MDHTA. f. VUA, 4259-cu sənəd (1806), IV hissə, v. 69.

⁸⁷ Yenə orada, v. 8-9.

⁸⁸ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8.

⁸⁹ İ. Şopen. Göstərilən əsəri, s. 479.

⁹⁰ Yenə orada.

⁹¹ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 8.

⁹² Yenə orada, v. 8-9.

⁹³ NƏST, s. 68.

etmir. Məsələn. Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə tərtib olunmuş təsvirindən aydın olur ki, bu dövrdə şəhərdə 873 ev olduğu halda, onlarda 1330 ailə yaşayırdı⁹⁴. Bunu onunla izah etmək olar ki, adətən, yaxın qohumluq əlaqəsində olan bir neçə ailə bir evdə yaşayırdı.

XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin 30-cu illərinə qədər keçən müddət ərzində Ordubad şəhərində həm evlərin, həm də əhalinin sayında müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, 1800-cü ildə burada 2 min nəfər⁹⁵, bir qədər sonra isə 2575 nəfər⁹⁶ əhali yaşamış və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 20-ci illərin sonlarında şəhərdə əhalinin sayı 3444 nəfərə çatmışdı⁹⁷.

Ordubad şəhərində əhalinin sosial tərkibi Naxçıvan şəhərindən o qədər də fərqlənmirdi. Burada ali zümrə 74 ailə ilə təmsil olunmuşdu. Onların 13-14-ü bəy və sultan, 2-si yüksək rütbəli ruhani, 31 -i axund və molla, 21-i seyid, 5-i mirzə, 1-i dərviş, 1-i isə hərbi ailəsi idi⁹⁸.

Müasir. dövrdə erməni ekstremistləri Qarabağ kimi, Naxçıvana da «erməni torpağı» kimi baxdıqları üçün Rusiyanın işğalı dövründə, bu hadisədən sonra da Naxçıvan bölgəsində əhalinin milli tərkibində dəyişiklik əmələ gəldiyinə və həmin problemin hazırda ak-[77-78]tuallığına görə Naxçıvan bölgəsinə rus çarizminin xristianları köçürməsi məsələsi üstündə dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Dəlillərə müraciət etməzdən əvvəl tarixi aksiomaya əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan şəhərləri olmaq etibarilə Naxçıvan və Ordubadda əhalinin mütləq əksəriyyəti də azərbaycanlılardan ibarət idi. Həmin şəhərlərin əhalisinin milli tərkibinin kökü qədim keçmişimizə təsadüf edir. Orta əsrlərin son dövrlərinə aid mənbələr də bu fikri təsdiq edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Naxçıvan diyarında başqa xalqların nümayəndələri yaşamamışdır. Burada Azərbaycanın qədim tayfalarından olan albanların qalıqları, həmçinin kilikiyadan gəlmiş bir neçə erməni ailəsi də yaşayırdılar. Lakin onların xüsusi çəkisi nəzərə çarpmaz dərəcədə az idi. Bununla belə qeyd etməliyik ki, bölgənin sosial-siyasi tarixinə toxunan əsərlərdə şəhər əhalisinin etnik-milli tərkibinə dair heç bir statistik məlumata hələlik təsadüf etməmişik. Buna baxmayaraq əldə olan bilavasitə materiallar əsasında şəhər əhalisinin milli tərkibi haqqında müəyyən fikir söyləməyə çalışacağıq.

Orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində bir neçə məhəllənin olmasını yuxarıda qeyd etmişik. Osmanlı dəftərindən aydın olur ki, bu məhəllələrin, demək olar ki, hamısında ancaq azərbaycanlılar yaşayırdı⁹⁹. Həmin dövrdə şəhərdə olan məhəllələrdən biri «Məhəlləyi-gebran» adlanırdı¹⁰⁰.

Çox güman ki, bu məhəllədə atəşpərəstlər (gebrlər) yaşayırmışlar. Əgər nəzərə alsaq ki, Naxçıvanda olan məhəllələrdən hər biri orada yaşayanların adı ilə adlanırdı, o zaman hazırda Naxçıvana əl uzatmaq iddiasında olan ermənilərin adına Naxçıvanda məhəllənin olmaması göstərir ki, müasir ermənilərin əcdadları burada məskun olmamışlar, ata-babaları isə buraya çarizmin "istilasından sonra köçmüşlər. Adi məntiqə görə, əgər erməni ideoloqlarının uydurduqları kimi onlar Naxçıvanda yüz illər boyu yaşamış olsaydılar, məhəllələrdən biri hökmən «erməni məhəlləsi» adlandırılırdı.

Ordubad şəhərinin milli tərkibi də təxminən Naxçıvandakı tərkibə uyğun gəlirdi. Burada olan beş mə[-78-79]həllədən dördündə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Qondarma «ermənilər məhəlləsi» isə burada yalnız Türkmənçay müqaviləsindən sonra yaranmışdır¹⁰¹. Fikrimizi faktiki dəlillərlə əsaslandırmaq məqsədi ilə bir qədər keçmiş nəzər salaraq qeyd etməliyik ki, 1727-ci ildə tərtib edilmiş «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndən də aydın olur ki, keçən müddət ərzində şəhər əhalisinin milli tərkibində elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik olmamışdır. Dəftərdəki məlumatlara görə, bu dövrdə Naxçıvanda vergi verənlərin sayı 877 nəfər olmuşdur. Bunlardan 799 nəfəri azərbaycanlı, yalnız 78 nəfəri xristian idi¹⁰². Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanda əhalinin təxminən 7,8%-i «ermənilərdən» ibarət idi. Ordubad şəhərinə gəldikdə isə «dəftərin» materialları göstərir ki, XVIII əsrin əvvəllərində burada azərbaycanlılardan başqa digər xalqların nümayəndəsi yaşamamışdır¹⁰³.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri ilə əlaqədar Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də əhalinin həm ümumi sayında, həm də milli tərkibində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur. Məlumdur ki, çar Rusiyası həm apardığı müharibələrin gedişində, həm də

⁹⁴ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8-9.

⁹⁵ A. Г. Искендеров. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в период трети XIX в. – Города Азербайджана в период капитализма. Баку. 1987.

⁹⁶ X. R. Vahidova. Göstərilən əsəri, c. 15.

⁹⁷ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 372-ci sənəd, v. 8.

⁹⁸ İ. Şopen. Göstərilən əsəri, s. 482.

⁹⁹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 276—296.

¹⁰⁰ Yənə orada, s. 306.

¹⁰¹ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri, s. 306.

¹⁰² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s. 14.

¹⁰³ Yənə orada.

müharibədən sonra İran və Türkiyə sərhədlərində xristianlardan ibarət özünə etibarlı zona yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə İrandan, Cənubi Azərbaycandan və Türkiyədən ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsinə başlandı. 1828 — 1832-ci illərdə bu proses daha intensiv xarakter almışdı. Köçürülənlər ən çox İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində ən yaxşı torpaqlarda yerləşdirilirdilər. Bu zaman yerli azərbaycanlı əhalinin hüquqları kobudcasına pozulur, onlar xüsusi amansızlıqla öz yaşayış vasitələrindən məhrum edilirdilər¹⁰⁴. Məhz bunun nəticəsində azərbaycanlılar kütləvi şəkildə öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edilirdilər. Məsələn, birinci Rusiya-İran müharibəsi[79-80]nin gedişində yalnız Qarabağdan 20 min azərbaycanlı öz vətənlərini tərk edərək İrana və Azərbaycanın şərq hissəsinə köçməyə məcbur olmuşdu¹⁰⁵. Bu proses Naxçıvan bölgəsində də müşahidə olunurdu.

XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində əhalinin milli tərkibində baş verən dəyişikliklər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər şeydən əvvəl, çarizmin köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Yalnız 1828 — 1831-ci illərdə Naxçıvan bölgəsinə 2387 erməni ailəsi (12 min nəfər) köçürülmüşdü¹⁰⁶. Köçürülən ermənilərin bir qismi bölgənin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdi.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, XIX əsrin əvvəlində 1806-cı ildə Naxçıvanda 5 min nəfər yaşayırdı. 1831-ci ilin kameral təsvirində burada 5470 nəfərin yaşadığı göstərilir ki, bunların da 1110 nəfərini köçkün ermənilər təşkil edirdilər¹⁰⁷. Verilən rəqəmləri diqqətlə təhlil etdikdə aydın olur ki, 1806-cı ildən 1831-ci ilə qədər keçən müddət ərzində Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı əvvəlki illərə nisbətən azalmış, gəlmə ermənilərin sayı isə çar Rusiyasının canfəşanlılığı sayəsində əksinə, xeyli artmışdır. Beləliklə, əgər əsrin başlanğıcında ermənilər Naxçıvanda əhalinin 14,3%-ni təşkil edirdilərsə, çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində onların sayı 33 — 36%-ə çatmışdı.

Naxçıvandan fərqli olaraq, Ordubadda şəhər əhalisinin milli tərkibində elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Bu dövrdə Ordubadda yaşayan 803 ailədən 767-si azərbaycanlılardan, yalnız 36-si Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan köçürülən ermənilərdən ibarət idi¹⁰⁸.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərində də əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələri ticarət və sənətkarlıq idi. Məhz tacirlər və sənətkarlar Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi.

Lakin tədqiq etdiyimiz dövrdə, mövcud siyasi vəziyyətlə əlaqədar, Naxçıvanda təsərrüfat həyatının digər sahələri kimi sənətkarlıq da tənəzzülə uğramışdı.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan bölgəsi tarixən özünün şəhərləri ilə zəngin olmuşdur. Bölgənin ən böyük şəhəri olan Naxçıvan şəhəri siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, XVIII əsrin ortalarından başlayaraq tədricən özünün əvvəlki zənginliyini itirməyə başlamışdı.

Naxçıvan bölgəsində eyni adlı şəhərdən başqa Ordubad şəhəri də xanlığın siyasi və iqtisadi həyatında müəyyən rol oynamışdır. Doğrudur, Naxçıvan xanlığında Culfa, Əylis və Azad kimi şəhərlər də olmuşdur, lakin bu şəhərlər vaxtı ilə Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olduqları halda, öyrəndiyimiz dövrdə bir şəhər kimi öz əhəmiyyətlərini itirmişlər.

Əsrlər boyu bölgədə baş verən siyasi və iqtisadi proseslər nəticəsində Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlərin, demək olar ki, hamısı qismən dağılmış, qismən də adi yaşayış məskəninə çevrilmişdi. Məhz buna görə də coğrafi və strateji baxımdan XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində orta əsr şəhəri kimi yalnız Naxçıvan və Ordubad şəhərləri fəaliyyət göstərmişlər. Yadelli işğalçıların basqınları və feodal ara müharibələri bu şəhərlərin xarici görünüşünə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onların iqtisadi həyatının tənəzzül etməsinə də səbəb olmuşdu. Məhz buna görə də öyrəndiyimiz dövrdə kiçik şəhərlərə çevrilən Naxçıvan və Ordubadda əhalinin sayı da əvvəlki əsrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdı.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sosial və milli tərkibi də bölgədə gedən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Şəhərlərdə ali feodal silkinin nümayəndələri — xan, bəy, axund, molla, seyid, mirzə, yüksək hərbi rütbəyə malik olanlar, sənətkar və tacirlərdə yanaşı kəndli ailələri də yaşayırdılar. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan diyarında əhalinin milli tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Rus çarizminin köçürmə siyasəti nəticəsində, xüsusilə Naxçıvanda gəlmə ermənilərin məskunlaşması müşahidə olunur.

¹⁰⁴ МДНТА, ф. VUA, 18512-ci sənəd, v. 37;X. Ю. Вердиева, Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (Историко-демографическое исследование). – Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук, баку, 1992, с. 17.

¹⁰⁵ Н. Дубровин. Закавказье в 1803-1806 гг. – СПб., 1866, с. 426.

¹⁰⁶ İ. Şopen. Göstərilən əsəri, s. 637.

¹⁰⁷ Azərbaycan MDTA, f. 24, I siy., 353-cü sənəd, v. 8.

¹⁰⁸ Yenə orada, 372-ci sənəd, v. 7.

Tənəzzül dövrünə baxmayaraq, Naxçıvan və Ordubad[81-82]şəhərləri əvvəlki kimi diyarın ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri qalmaqda davam edirdi. Şəhərlərdə əhalinin əksər hissəsi ali silkin nümayəndələri — tacir və sənətkarlardan ibarət idi. Naxçıvan və Ordubadın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı mühüm rol oynayırdı. Bu, bütövlükdə sənətkarlığın kənd təsərrüfatı ilə əlaqəsinin, şəhərlərin və kəndlərin eyni iqtisadi zəmin əsasında inkişaf etdiyinin bir növ təzahürü idi.

NƏTİCƏ

Əsərin xronoloji çərçivəsi əsasən Naxçıvan diyarının XVIII əsrin ikinci yarısı — XIX əsrin birinci rübünü əhatə edir.

Azərbaycanın qərbində yerləşən Naxçıvan diyarı Zəngəzur dağlarından başlayıb, Araz çayına qədər uzanan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Diyar şimalda İrəvan, şimal-şərqdə Qarabağ, cənubda isə Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Diyarın şərqindən Kiçik Qafqaz, şimalından isə Dərələyəz dağları keçir.

Naxçıvan diyarının ərazisi əsrlər boyu baş verən hərbi və siyasi hadisələrin təsiri ilə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Diyarın istər xarici sərhədlərində, istərsə də daxili inzibati bölgüsündə baş verən dəyişikliklərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin təsiri, xüsusilə, böyük olmuşdu. Müstəqil xanlıq meydana gələndə qədər bu diyar bir neçə dəfə Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altına düşmüşdü.

Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonlarından başlayaraq, Səfəvilər dövlətinin inzibati cəhətdən bölünmüş bəylərbəyliklərindən əvvəlcə Təbriz (Cənubi Azərbaycan), XVII əsrin sonundan isə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdi. Belə vəziyyət Nadir şah Əfşarın (1736 — 1747) hakimiyyətinə qədər davam etmişdi. Nadir şah hakimiyyət başına gəldikdən sonra Səfəvilərin inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edərək, Azərbaycandakı bəylərbəyliklərin yerinə vahid Azərbaycan vilayəti təsis etmişdi. Həmin vilayətin sərhədi qərbdən İrəvan, şərqdən isə Dərbəndlə məhdudlaşır.

Müstəqil xanlıqlar dövründə siyasi hadisələrin təsiri altında Naxçıvan diyarının xarici sərhədləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, bu dövrdə Naxçıvan xanlığı Xoy, Qarabağ, İrəvan[83-84]xanlıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında fasiləsiz mübarizə obyektinə çevrilmişdir. Məhz bu dövrdə vaxtilə Naxçıvan diyarının tərkibinə daxil olmuş Tativ, Sisian və Mehri mahalları qarabağlı Pənah Əli xan tərəfindən işğal edilərək Qarabağ xanlığının tərkibinə qatılmışdı.

1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığı yenidən özünün siyasi müstəqilliyini itirərək İranın hakimiyyəti altına düşmüş və İranın ucqar əyalətlərindən birinə çevrilmişdi. 1828-ci ilə qədər davam edən İran hakimiyyəti dövründə diyarın ərazisində elə bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Bölgədə cərəyan edən siyasi hadisələr, ilk növbədə hərbi əməliyyatlar Naxçıvan diyarının daxili inzibati-ərazi bölgüsündə daha ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Lakin bu dəyişikliklərin dinamikasını izləmək mənbələrin olmaması üzündən xeyli çətinlik törədir, XIX əsrin əvvəllərində diyarın inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikləri izləməyə imkan verən yerli mənbələr, demək olar ki, yoxdur. Bu boşluğu müəyyən dərəcə müxtəlif vaxtlarda tərtib edilmiş türk və qismən də rus mənbələri əsasında doldurmaq mümkündür.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə türklər qələbə çaldıqları zaman Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisində Osmanlı Türkiyəsi özünəməxsus inzibati-idarə sistemi yaradır. Azərbaycanın ərazisini inzibati cəhətdən paşalıqlara və sancaqlara bölürdü. Bu böldü Naxçıvan bölgəsini də əhatə edirdi. Belə ki, Naxçıvan diyarı inzibati-ərazi vahidi kimi sancaq adlandırılır, sancaq isə öz növbəsində nahiyələrə bölünürdü. Naxçıvan sancağı osmanlılar tərəfindən 16 nahiyəyə bölünmüşdü: Naxçıvan, Məvazeyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşahbuz, Dərəşan, Azərçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisian, Ordubad, Azadçiran, Şorlut və Dərəkürlüt. Göründüyü kimi, həmin dövrdə Naxçıvan sancağının ərazisi Naxçıvan xanlığının ərazisindən xeyli böyük olmuş və XX əsrdə Sovetləşmiş Ermənistan yaradıldıqda bir sıra Azərbaycan torpaqları da Ermənistan Respublikasına daxil edilmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalına son qoyulduqdan sonra Azərbaycan ərazisi, o cümlədən Naxçıvan diyarı yenidən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmış və əvvəlki inzibati-idarə sistemi bərpa edilmişdir. XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəllərində[84-85]inzibati bölgü baxımından Naxçıvan diyarı tümən kimi qeyd olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı hakimiyyəti dövründə mövcud olmuş inzibati bölgü də dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Zar və Zəbil nahiyələri birləşdirilmiş və Səderək adlı yeni inzibati vahid yaranmışdı.

1722 — 23-cü illərdə Azərbaycan Şərqdən Rusiya və 1723-cü ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edildiyi zaman iki dövlətin qoşunları Azərbaycan torpağında toqquşmasınlar deyə 1724-cü ildə İstanbulda müqavilə bağlamağa məcbur oldular. İstanbul müqaviləsinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi, o cümlədən Naxçıvan diyarı yenidən Osmanlı Türkiyəsinin tərkibinə daxil edildi. Yeni Osmanlı işğalı dövründə Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə yenidən dəyişiklik baş verdi. Belə ki, sancaqların sayı əvvəllərdə olduğuna nisbətən 16-dan azalaraq 14-ə enmişdir. Əvvəllər mövcud olmuş Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil və Ordubad nahiyələrinin əvəzində iki yeni nahiyə — Qızılağat və Dərələyəz nahiyələri yaradıldı. Əvvəlki bölgüdə adı çəkilən Səderək nahiyəsi isə ləğv edildi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın digər müstəqil xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığı da inzibati cəhətdən mahallara bölünmüşdü. Bu bölgü elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadan 1798 — 1828-ci illəri əhatə edən İran hakimiyyəti dövründə də mövcud olmuşdur. İstər müstəqil xanlıq dövründə, istərsə də İran hakimiyyəti

illərində Naxçıvan diyarı 9 mahaldan ibarət idi. İranın hökmranlığı illərində diyarın inzibati bölgüsündə aparılmış başlıca dəyişiklik isə bu mahalların iki түmәndә — Naxçıvan və Ordubad түmәnlәrində birlәşdirilmәsi olmuşdur. Naxçıvan түmәninin tәrkibinə 4 mahal — Naxçıvan, Əlincә, Xok və Dәrәlәyәz mahalları, Ordubad түmәninin tәrkibinə isә 5 mahal — Ordubad, Əylis, Dәstә, Cәnnab və Bilev mahalları daxil idi. Sonralar bu mahalların sırasına yeni yaradılmış Mәvazeyi-Xatun mahalı da daxil edilmişdir.

Naxçıvan diyarında əhalinin, kәnd tәsәrrüfatının, sәnәtkarlığın vəziyyәtini tarixi coğrafiya baxımından tәhlil etdikdә, belә nəticәyә gәlmәk olur ki, onların formalaşmasında və inkişafında tәbii-coğrafi şəraitlә yanaşı siyasi hadisәlәrin dә mühüm rolu olmuşdur. Dيارın Naxçıvan şəhəri, Culfa, Ordu[85-86]bad və oradan Mehri istiqamәtində və Naxçıvançay, Əlincәçay boyunca uzanan ərəzilәrdә insanların mәskunlaşması və normal tәsәrrüfat fәaliyyәti ilә mәşğul olmaları üçün lazımı şərait var idi. XIX әsrin әvvәllәrində Naxçıvan diyarında yaşayan 8463 ailәnin böyük әksәriyyәti mәhz adları çәkilән ərəzilәrdә mәskunlaşmışdı. Bölgәdә cәrәyan edән siyasi hadisәlәrin tәsiri altında Naxçıvanda əhalinin milli və say tәrkibində xeyli dəyişiklik baş vermişdi. Belә ki, Rusiya-İran müharibәlәrinin dağıdıcı tәsiri altında diyarda yerli əhalinin sayının xeyli azalması müşahidә olunur. Yәnә dә hәmin müharibәlәrin gedişində və ondan sonra keçән az müddәt әrzində Naxçıvan diyarına kütlәvi şәkildә ermәni ailәləri köçürülәrәk əhalinin milli tәrkibindəki tarazlıq süni şәkildә pozulmuşdur.

Naxçıvan kәnd tәsәrrüfatının, ilk növbәdә isә әkinçiliyin inkişafı daha çox tәbii-iqlim şəraiti, torpaqların münbitliyi kimi bir sıra coğrafi amillәrlә dә sıx bağılı idi. Mәhz bu amillәr nəticәsində burada әkinәyararlı torpaqlar mahallar üzrә qeyri-bәrәbәр şәkildә paylanmış və qonşu ərəzilәrlә müqayisәdә xeyli azlıq tәşkil edirdi. Bütövlükdә Naxçıvan diyarı üzrә yararlı torpaqların böyük bir hissəsi Dәrәlәyәz (52,6%) və Xok (34,4%) mahallarının payına düşürdü. Dيارın digәr mahallarında әkinçiliyin zәif inkişaf etmәsi daha çox suyun çatışmaması və müәyyән dәrәcәdә torpaqların az münbit olması ilә bağılı idi. Tәbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq diyarın əhalisi әsasән taxılçılıq, ipәkçilik, çәltikçilik, bağıçılıq, bostançılıq, üzümçülük, pambıqçılıq və s. sahәlәrlә mәşğul olurdular. Maldarlıq, xüsusilә qoyunçuluq dağlıq yerlәrdә yaşayan əhalinin başlıca mәşğuliyyәt sahәlәrindən idi.

Kәnd tәsәrrüfatı ilә müqayisәdә sәnәtkarlıq istehsalı Naxçıvan diyarında əhalinin mәşğuliyyәtində hәlledici әhәmiyyәtә malik deyildi. Azərbaycanın digәr yerlәrində olduğı kimi, burada da sәnәtkarlıq istehsalı daha çox kәnd tәsәrrüfatı ilә bağılı olub, әsasән, yardımçı xarakter daşıyırdı. Kәnd əhalisinin xeyli hissәsinin başlıca olaraq istehsal edilmiş kәnd tәsәrrüfatı mәhsullarının emalı ilә bağılı olan ev sәnәtkarlığı ilә mәşğul olması da әsasән onun nəticәsi idi. Naxçıvan diyarında ev sәnәtkarlığının inkişafına tәsir göstәрән amillәr sırasında[86-87]ticarәt mәrkәzlәrindən uzaqlığı, natural tәsәrrüfat hökmranlığı, rahat yolların olmaması və s. göstәrmәk olar.

Naxçıvan diyarında sәnәtkarlıq istehsalı başlıca olaraq iki mәrkәzdә — Naxçıvan və Ordubad şəhәrlәrində cәmlәnmışdi. Naxçıvan sәnәtkarlarının әsas mәşğuliyyәt sahәsi toxuculuq, xalçaçılıq, dәmirçilik, boyaqçılıq, dabbaqçılıq, dulusçuluq və s. idi. Sәnәtkarlıq istehsalında pambıq parça-bez istehsalı xüsusilә geniş yayılmışdır. hәр şeydән әvvәl, bölgәdә pambıq parça istehsalı xammalın — pambığın bolluğı ilә izah olunmalıdır. Yalnız Naxçıvan şəhərində XIX әsrin әvvәllәrində 126 bez parça toxuyan sәnәtkar çalışırdı. İstehsal edilmiş parçaların az bir qismi daxili tәlәbatın ödәnilmәsinә sәrf olunur, yerdә qalanları isә xarici bazarlara çıxarılırdı. Naxçıvan diyarında istehsal olunan pambıq parçalar, әsas etibarilә, Türkiyәyә və Gürcüstana ixrac olunurdu.

Naxçıvan diyarında sәnәtkarlıq istehsalında istifadə olunan әmәk alәtlәri və texnika bütövlükdә ашаğı sәviyyәdә olub, primitiv xarakter daşıyırdı. Әmәk mәhsuldarlığı istehsal texnikasının tәkmillәşdirilmәsi deyil, әsasән, әmәyin intensivlәşdirilmәsi hesabına artırılırdı. Bununla belә, şəhәр sәnәtkarlığı istehsalın tәşkilı və tәtbiq olunan әmәk alәtlәrinin mәhsuldarlığı baxımından kәnd sәnәtkarlığından xeyli yüksәk idi. Kәnd sәnәtkarlığı әsasән qapalı, natural xarakter daşdığı halda, şəhәр sәnәtkarlığı nisbәtән әmtә xarakteri daşıyırdı.

Naxçıvan bölgәsi, sözün hәqiqi mәnasında, şəhәrlәр diyarı olmuşdur. Bölgәdә tarixән yaranmış, inkişaf etmiş şəhәrlәр tarixi-coğrafi amillәrin tәsiri altında sonradan sıradan çıxmışdır. Bölgәdә tez-tez baş verән feodal ara müharibәlәri, yadelli işğalçıların hücumları, şəhәrlәrin ayrı-ayrı dövlәtlәrin, hökmdarların iqamәtgahına və paytaxtına çevrilmәsi hәrbi-siyasi amil kimi onların inkişafına ciddi tәsir göstәrmışdir. Bununla belә, şəhәrlәrin inkişafına tәbii-coğrafi amillәr az tәsir göstәrmәmişdir. Tәbii-iqlim şəraiti, әlverişli ticarәt yolları üzərində yerləşmәsi bu və ya digәr şəhәrin, o cümlәdән Naxçıvan diyarında mövcud olmuş şəhәrlә[87-88]rin inkişafında bәzән hәlledici amillәrә çevrilmişdir.

Öyrәndiyimiz әsrlәrdә Naxçıvan və Ordubad şəhәrlәrindən başqa Naxçıvan diyarında Culfa, Əylis və Azad kimi şəhәrlәр dә mövcud olmuşdur. Vaxtilә bu şəhәrlәр tәkcә Naxçıvan diyarının deyil, bütövlükdә Azərbaycanın ticarәt və sәnәtkarlıq mәrkәzlәri idilәр. Lakin әsrlәр boyu bölgәdә baş verән siyasi proseslәр nəticәsində hәmin şəhәrlәр әvvәlki әhәmiyyәtini itirmışdir.

XVIII əsrin ikinci yarısı — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında şəhər kimi formalaşan Naxçıvan və Ordubad yadelli işğalçıların hücumları və feodal ara müharibələrinə məruz qalmışdır. Bu siyasi hadisələr şəhərlərin xarici görünüşünə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onların təsərrüfat həyatına da ağır zərbə endirmişdir. Öyrənilən dövrdə kiçik qalaları xatırladan Naxçıvan və Ordubad şəhərləri əhalisinin sayı əvvəlki əsrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdır.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sosial və milli tərkibində baş verən dəyişikliklər daha çox hərbi və ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Göstərilən şəhərlərdə xan və onun ailəsi, feodallar, tacirlər və sənətkarlarla yanaşı kəndli ailələri də yaşayırdılar. Əhalisi xalis azərbaycanlılardan ibarət olan Naxçıvanda ikinci Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində əhalinin milli tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Rus çarizminin köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında xristian, xüsusilə erməni ailələrinin sayı xeyli çoxaldı.

Tənəzzül dövrü keçirmələrinə baxmayaraq, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri yenə də bölgənin mühüm ticarət-sanətkarlıq mərkəzləri kimi qalmaqda davam edirdi. Bu şəhərlərdə əhalinin sayının əksər hissəsi tacir və sənətkarlardan ibarət idi. Naxçıvanın və Ordubadın iqtisadi həyatında başqa sahələrlə yanaşı, kənd təsərrüfatının da mühüm rol oynadığı yuxarıda dediklərimizlə bir daha təsdiq edilir. Bu da, bütövlükdə, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından, şəhərlərin kəndlərdən ayrılması prosesinin həddindən artıq davam etməsi ilə bağlı idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Arxiv materialları

Azərbaycan MDTA, f. 24, I siyahı, sənədlər 353, 354, 355, 856,357, 360, 372.
MHDТА, f. VUA, sənədlər 6164, III hissə; 4259, IV hissə

Mənbələr

- İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. — İstanbul, Başbakanlıq arxivi, iş 699
Naхçivan sançağının müfəssəl dəftəri. — İstanbul. Başbakanlıq arxivi, iş 903.
П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802гг. ч. 1-3. – СПб, 1869.
Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны – СПб., 1882.
Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг., ч. 1. – М., 1826,
С. Глинка. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России... М. 1831.
Дневник Закария Акулисского. – Ереван, 1939.,
Н. Ф. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I-III. – СПб,1871..
О. Евецкий. Статистическое описание Закавказского края. – СПб. 1833..
С. П. Зелинский. «Три магала» (Нахичеванский, Ордубадский, Даралагезский). – Сборник сведений о Кавказе. Т.VII.Тифлис,1880.
Зубов П. Картина последней войны России с Персией. – СПб., 1836.
Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIXв. (Под редакцией И. П. Петрушевского), ч. 1. – М. – Л., 1936.
Корф Ф. Воспоминание о Персии. 1834-1835 гг. – СПб., 1833.
Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX – вв. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю. Н. Маара). Кн. 1. Тбилиси, 1936.
Никитин К. Н.. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд.- Сборник материалов для описания местности и племен (bundan sonra СМОНПК), вып. II. Тифлис. 1882.
Путешествие Шардена. – Тбилиси, 1902.
Рапорт генерала-майора Несветаева гр. Гудовичу от Марта 1807 года. АКАК. Т. III, д. 1025.
Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В. Г. – СПб, 1833.
И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российском империи – СПб.,1852..
Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII). Вып. 3. – М., 1983.
К. Энгельгардт. Нахичевань. – «Кавказский календарь на 1852 г.». Тифлис, 1851.
Tadhkirat al-muluk. A manuel of Safavid adminis'arion (circ 1137 1/25). Persian text in favsimile. Translated and explained by V - Minorsey. - London; 1943.

Digər ədəbiyyat

- Абдуллаев Г. Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией. – Баку, 1965.
Azərbaycan tarixi. I c. — Bakı, Elm, 1961.
Акопян Т. Х. Очерки по исторической географии Армении. – Ереван 1960.
Ализаде А. А. Социально-Экономическая и политическая история Азербайджана XVIII-XIV вв.-Баку: Элм, 1956.
Алиев М. М. Нахичеванское ханство и его присоединения к России. – Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук. Баку, 1986.
ƏLİYEV F. M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. — Bakı, 1960.
Алиев Ф. М. Антииранские выступления и борьба против турецкой агрессии в Азербайджане в первой половине XVIII века.- Баку: Элм, 1975..
ƏLİYEV F. M. Azərbaycan XVIII əsrdə. — Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı: Elm, 1993
Алиев Т. Ф.. Историческая география Ширвана XVII-XVIII вв. (по русскоязычным источникам) – Автореферат дисс. Канд. Ист. Наук. Баку, 1987.
Алиев С. М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надира шаха. Иран. История и культура в средние века и новое время. – М., 1980.1980.
Айвазян К. Историко-архитектурные памятники Нахичевани. – Ереван, 1983.

- BÜNYADOV* Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. — Bakı: Elm, 1981
- BÜNYADOV* Z. M., *MƏMMƏDOV* H. M. Naхçivan dəftəri — «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 13 sentyabr 1985.
- Буниятов З. М., Мамедов Г. М. Пространный дефтер санджака Нахчивань 1727 года (общая характеристика) — «Средневековой Восток». Баку, 1990.
- Ваидова Х. Р.. История города Ордубада в XIX – нач. XX в. Автореф. Канд. Ист. Наук – Баку: 1990.
- Вердиева Х. Ю., Население Северного Азербайджана в первой половине XIX в. (Историко-демографическое исследование). – Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук, баку, 1992.
- Гейдаров М. Х.. Города и городские ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. – Баку: Элм, 1982..
- HEYDƏROV* M. X. «Aza».—ASE, I ç. Bakı, 1976.
- Еремян. С. Т. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. – В кН. Очерки истории СССР (III-IX вв),- М.,1958;Yenədə onun. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.)- выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- ВЦН Арм. ССР, 1968, №5.
- Еремян С. Т.. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII в.)- выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- ВЦН Арм. ССР, 1968, №5.
- Иваненко В. И.. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества вел. кн. Михаила Николаевича. – Тифлис, 1909,
- Искендеров А. Г.. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в период трети XIX в. – Города Азербайджана в период капитализма. Баку 1987.
- Историческая география Азербайджана. – Баку: Элм, 1987.
- Левиатов В. Н.. Очерки истории Азербайджана в XVIII в. – Баку, 1948,
- Мамедова Ф. Д. Политическая история и историческая география Кавказской. Албании.- Баку; Элм 1986.
- Мамедов Г. М. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-х годах XVIII в. (на материалах эялета Гянджи и санджака Казах);Авторф. Канд. Ист. Наук – Баку, 1985.
- MƏMMƏDOV* R. Naхçivan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü) — Bakı: Elm, 1977.
- Миклухо-Маклай. Н. Д. Географическое сочинение XII в. на персидском языке. – «Ученые записки ИВ АН СССР». Т. IX, 1954.
- MUSTAFAJEV* T. T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi.— Bakı: Elm, 1986.
- Мустафазаде. Т. Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.- Баку; Элм, 1993.
- Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии восточной Грузии. - Тбилиси, 1982.
- NEMƏTOVA* M. S. Azərbaycan etnoqrafik abidələri (XVII — XVIII əsrlər). — Bakı, 1963.
- Кикодзе Г. Иракий II, - Тбилиси, 1945.
- Новосельцев А. П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период. – В сб. Кавказ и Византия. Е. 1.- Ереван, 1979, Т. I.
- Орешкова С. Ф. Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры Османского общества. Бах: Османская империя (система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы) – М.:1986.
- Пашаева А. А. Город Ордубад в XIX – нач. XX в (историко-этнографическое исследование). – Автореф. Дисс. Канд. Ист. Наук. Баку, 1988.
- Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX вв.- Л., 1949.
- Петрушевский И. П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII — XVIIIвв. – Исторический сборник, 1945, №4.
- Петрушевский И. П. ААзербайджан в XVI — XVII вв. – ССИА, вып. I, 1949.
- Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. – М. – Л.,1960. vv.
- Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке.- Баку: 1981.
- А. А. Рахмани. «Тарих-и алам-арайи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. – Баку: Элм, 1960.
- Смирнов К., Гаибов Ш. Комментарий к кН.: «Нахчиванские рукописные документы – Передняя Азия в документах» Тбилиси, 1936.
- А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. – Баку: Элм,1959.

- А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана XIX в. — Баку: Элм, 1964.
- Сысоев В. М. Древность Нахичеванской АССР. — Баку, 1928.
- С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга. — Материалы по истории торговых сношений джульфинских купцов в XVI - XVII вв. Тбилиси, 1939.
- О. А. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. — Баку: Элм, 1981.
- О. А. Эфендиев. Территория и границы Азербайджанских государств в VX-XVI вв.- «Историческая география Азербайджана». Баку, Элм, 1987.
- ƏFƏNDİYEV O. A. Azərbaycan XIII — XVII əsrlərdə. — Azərbaycan tarixi, Bakı: Elm, 1993.*
- M. M. Gülmalyev. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu.—Bakı, Elm, 1989.*